

NHỮNG ẢN PHẨM CHÍNH VIẾT VỀ TÁC PHẨM KỸ THUẬT CỦA DÂN NAM TRONG HƠN TRĂM NĂM QUA

Nguyễn Quảng Minh, Nguyễn Mộng Hưng*

Bộ *Technique du peuple annamite* (*Kỹ thuật của dân Nam, KTDN*)⁽¹⁾ ra đời đã được trên một thế kỷ. Sau lần đầu in mộc bản (Tập Trang tranh [Tập TT], mùa hè 1909 tại Hà Nội) và in typo (Tập Văn từ [Tập VT], đầu năm 1911 tại Paris), bộ sách đã được in lại năm 2009, gần nguyên như bản gốc có ở Thư viện Khoa học Tổng hợp TP Hồ Chí Minh (gọi tắt là bản SGN). Từ đó, việc tìm hiểu *KTDN* về mặt văn bản mới được thực hiện một cách rộng rãi, khách quan, khoa học.⁽²⁾

Theo thông lệ kinh điển, trước hết cần có một tổng quan phê phán về những ấn phẩm chính⁽³⁾ liên quan tới *KTDN* mà ba năm trước đây, việc đó hầu như không làm được vì: người bình thường không có cơ hội xem được các bản gốc ở TP Hồ Chí Minh và Hà Nội, mà không có hình gốc thì không thể so sánh, phê phán. Mặt khác, những ấn phẩm chính lại nằm rải rác ở nhiều nơi, phần lớn còn ở dạng luận văn, nội san..., nên phụ thuộc vào thiện chí cộng tác của tác giả - điều này chưa được chấp nhận trong một số vị. Đó là lý do khiến hôm nay bài này mới viết xong.

Kỹ thuật của dân Nam là một bộ sách với 700 trang tranh *in-folio* (4.379 hình khắc, theo cách đếm của NQM) và 159 trang chữ *in-4⁰* có 32 hình⁽⁴⁾ lấy từ Tập TT. Hình khắc là nội dung và linh hồn của *KTDN*. Vì vậy, chúng tôi sẽ trình bày vấn đề với nhiều dẫn chứng *hình ảnh* và vẫn theo phương châm cũ *nói có sách, mách có chứng*, phân biệt rạch ròi giữa khách quan và chủ quan. Tất nhiên mọi điều đều quy chiếu về các hình gốc có trong *KTDN*.

1. Ngay khi Oger mới công bố những hình vẽ và chú giải đầu tiên vào cuối tháng 3 năm 1908 đã có dư luận khiến ông phải viết trong các trang PLANCHES⁽⁵⁾ in mùa hè 1909 trên giấy cứng màu xanh: “*Một vài người khắt định một cách giản đơn là tất cả những ghi chép [notule, chữ của Oger] lần lần được đưa lên báo L’Avenir du Tonkin là lấy từ [những bài viết của] Dumoutier. Lỗi của họ là [họ] chưa bao giờ mở xem những tập sách của tác giả đáng trọng này [= Dumoutier]. Một trong những nét sáng giá của công trình này [KTDN] là chưa ai ở Đông Dương từng làm [một công trình tương tự]*” (Những chữ có gạch dưới vốn được in nghiêng trong nguyên bản). Đầu năm 1911 câu này được in lại trong Liminaire ở Tập VT (tr. 14), nhưng chỉ nhấn mạnh câu cuối. Qua đoạn “tự thú” và tự đánh giá này, chúng tôi nghĩ *những ghi chép* của Oger cũng có “tiếng vang” nhưng đáng tiếc, chưa tìm được bằng chứng trên giấy trắng mực đen; ngoại trừ thông tin tiêu cực do Ch. B. Maybon cung cấp (1910: 414).⁽⁶⁾ Ở Phụ lục 1 (cuối bài), chúng tôi sẽ in lại, dịch và có vài nhận xét về một *ghi chép* của Oger.

* Thành phố Hà Nội.

2. Sau hơn nửa thế kỷ chìm trong quên lãng, năm 1970 có hai tác giả quan tâm đến *KTDN*. Đó là Nguyễn Khắc Ngữ (ở Sài Gòn) và Pierre Huard (ở Paris). Chúng tôi chưa tìm được bản gốc bài của ông Ngữ nên dừng tạm, với mức dè dặt tối đa, thông tin ở footnote 1 nơi tr. 9 trong cuốn *Ký họa Việt Nam đầu thế kỷ 20* của Nguyễn Mạnh Hùng [Nguyễn Khắc Ngữ - “Tranh mộc bản Việt Nam đầu thế kỷ 20” - tạp chí *Trình bày*, từ số 1 đến 10 năm 1970]. Nếu thông tin này đúng (nhất là, từ số 1 đến 10...)⁽⁷⁾ thì có thể bài ông Ngữ ra trước bài ông Huard và cũng không rõ bài đó có in *tranh mộc bản* [hình gốc] không? Bao nhiêu *tranh*? Và có sửa đổi gì so với hình gốc không?

Cũng năm đó Pierre Huard công bố bài viết “Le pionnier de la technologie vietnamienne: Henri Oger (1885-1936?)” trên tạp san *Viễn Đông Bắc Cổ* (*BEFEO*, 1970, vol. LVII, pp. 215-217). Bài chỉ vỏn vẹn 3 trang khổ 24x36, không quá 1.700 chữ, tĩnh không một hình khắc hoặc ảnh chụp, chủ yếu nói về cuộc đời Oger, chỉ giới thiệu sơ qua *KTDN*; dù vậy đây là nguồn thông tin chính duy nhất về Oger cho đến đầu những năm 2010. Huard lấy thông tin về Oger từ Bộ phận Hải ngoại của Văn khố Quốc gia (Pháp), về *KTDN* là từ microfilm của bản gốc SGN. Bài mở đầu đó tất nhiên không tránh khỏi một vài sơ sót; xin nêu hai thí dụ:

Thứ nhất: Theo Huard (1970: 215), sau khi đậu tú tài năm 1905 Oger ghi tên học École Pratique des Hautes Études (EPHE) năm 1906, đi nghĩa vụ quân sự ở Bắc Kỳ hai năm 1908-1909, rồi về học École Coloniale (*la Colo*) năm 1909 và ra trường năm 1910.

Chúng tôi đã kiểm tra lại tận gốc (xem NQM, 2010: 87) và thấy: sau khi đậu tú tài năm 1906, Oger *xin ngay vào học École Coloniale* (niên khóa 1906-1907, số đăng ký 741, học các lớp Đại cương và Đông Dương),⁽⁸⁾ sau đó ngày 6/11/1906 mới viết đơn xin học EPHE; Oger *học năm thứ nhất ở hai trường và ở la Colo là chính*. Trong đơn xin học EPHE, Oger khai rõ [đã là] élève de la Section Indochinoise à l'École Coloniale. Trên trang bìa xanh của các quyển (fascicule) tranh, in mùa hè năm 1909 ở Hà Nội Oger cũng tự nhận mình là Élève de l'École Coloniale et de l'École Pratique des Hautes Études (à la Sorbonne). Từ Đông Dương về, Oger chỉ tiếp tục học năm thứ hai la Colo, niên khóa 1909-1910; sau khi tốt nghiệp, ngày 17/10/1910 ông được bổ làm cán sự tập sự Dân sự vụ Đông Dương.

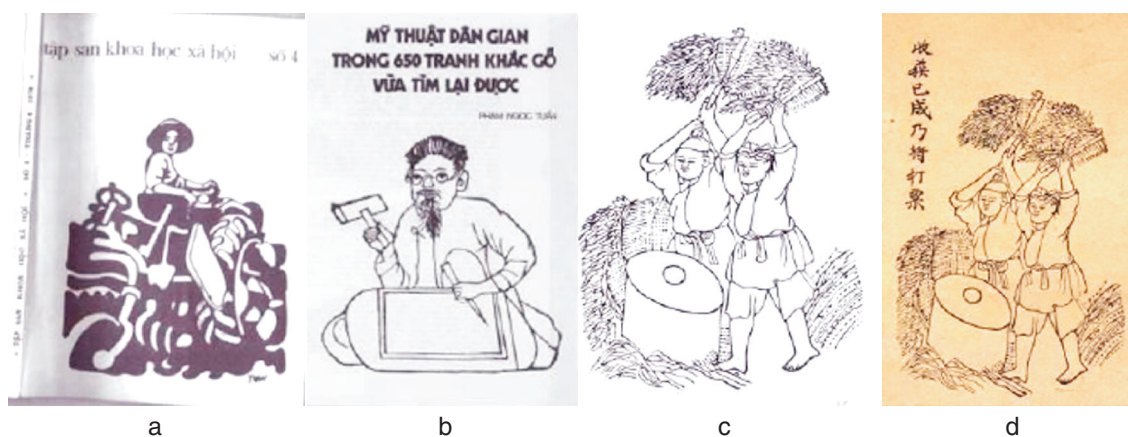
Chỉ cần Huard chú ý đến “chức vụ” của Oger trên trang bìa Tập TT cùng suy nghĩ logic một chút thì đã không viết như trên. Học *la Colo* phải 2 năm, làm sao Oger chỉ học 1 năm, sau khi ở Hà Nội về, mà đã tốt nghiệp? Đáng tiếc, những vị viết theo Huard cũng không suy nghĩ mà cứ vui lòng nhắc lại sai lầm này (thí dụ, xem Nguyễn Mạnh Hùng, 1989: 63 và Olivier Tessier, 2009: 58-59).⁽⁹⁾

Thứ hai: Huard coi “Oger có bằng về tiếng Việt và chữ Nho” (1970: 215). Thật ra, trong chương trình ở Section Indochinoise, *la Colo*, đã có sẵn giáo trình về tiếng Việt và chữ Nho và ai tốt nghiệp Section đó cũng đều biết chút ít về hai môn trên. Oger học hai môn này với ông Lorin (lời đề tặng, Tập VT).

Thực sự trình độ tiếng Việt và chữ Nho của Oger rất hạn chế: nếu hiểu các chú thích chữ Nho/Nôm trong *KTDN* thì các chú thích chữ Pháp (không chắc Oger đã tự viết tất cả các chú thích này) đã không vênh lớn đến như vậy. Phụ lục 1 cũng nói rõ trình độ này.

Nếu Huard nhìn vào thực tế trong *KTDN* với óc so sánh phê phán thì đã thấy ngay những non kém về tiếng Việt và chữ Nho của Oger. Đáng tiếc là những vị viết theo Huard cũng nhắc lại sai lầm này, Nguyễn Mạnh Hùng còn “tô hồng” hơn: “*Tiếp tục việc học, Oger lại tốt nghiệp môn ‘Ngôn ngữ Việt Nam’ và chữ Hán*” (1989: 63).

3. Năm 1978, họa sĩ Phạm Ngọc Tuấn (Paris) viết bài “Mỹ thuật dân gian trong 650 tranh khắc gỗ vừa tìm lại được” trên tập san *Khoa học xã hội*, số 4,

- a. Trang bìa tập san *Khoa học xã hội*, 1978, số 4.
- b. Trang đầu bài của họa sĩ Phạm Ngọc Tuấn trong tập san trên.
- c. Hình đầu tiên, tr. 35 ở bài trên.
- d. Hình 295_1B trong bản gốc SGN của *KTDN*.

Thầy đồ dạy chữ Nho (bên phải: 063_1B, bản gốc SGN và bên trái: tr. 53, bài Phạm Ngọc Tuấn).

tháng 4 năm 1978, tr. 31-59. Bài gồm một giới thiệu ngắn khoảng 1.200 chữ (tr. 32-34) và 26 tranh không chú thích (tr. 35-59) mà ông coi là “*phần tiêu biểu nhất*” (tr. 32). Ông không nói đến việc *vừa tìm lại được*, không ghi tên bộ sách, không ghi tên Henri Oger, không mô tả văn bản của bộ sách mà chỉ chú ý đến các đề tài thể hiện ở các hình khắc và cách trình bày đề tài. Ông gọi các hình này là *ký họa* (tr. 32), có lẽ vì vậy sau này có vị đã rập khuôn theo. Các hình đều được ông vẽ lại và điều chỉnh cho cùng một kích cỡ, bỏ hết các chú thích chữ Nho/Nôm, bỏ cả mã số chữ khối vuông và số Ả Rập; đôi khi ông cũng điều chỉnh những sai sót về mặt hội họa và nhất là chuyển hình nổi ở nguyên bản thành hình chìm nhưng, về cơ bản, ông vẫn tôn trọng nguyên bản (thí dụ, hình đầu tiên [tr. 35] của ông nguyên là hình khắc 295_1B với 8 chữ Nho [tạm dịch] “*Thu hoạch xong đem về đập lúa*”, ông vẫn giữ nhịp cùng pha của hai người đập; đập như vậy chỉ đụng nhau rồi gãy tay cả hai!).⁽¹⁰⁾ Ông cũng không phân biệt trang tranh (planche) và hình khắc (gravure) nên có thể ngỡ là ông đã in lại 26 trong số 650 *tranh vừa tìm lại được*. Thực sự đó là 26 hình lấy trong tổng số hơn 4.000 hình của bộ sách dày 700 trang (bản *vừa tìm lại được* chỉ có 650 trang).

4. Về bộ KTDN ông Tuấn dùng, ông Nguyễn Dư, người cùng thời, cũng ở Pháp và có quen biết ông Tuấn cho biết (trao đổi riêng, 15/6/2012): “*Vào khoảng năm 1975, có người tìm ra một bộ Technique du peuple annamite [KTDN] tại Paris. Năm 1977 họa sĩ Phạm Ngọc Tuấn chụp ảnh bộ KTDN này, tặng Hội Người Việt Nam tại Pháp một bộ âm bản... Bộ KTDN được anh Tuấn chụp ảnh bị thiếu trang 68 và thiếu từ trang 101 đến 150⁽¹¹⁾ (tổng cộng thiếu 51 trang). Trang 252 bị mất một phần. Bộ âm bản PNT [Phạm Ngọc Tuấn] được nhiều người trong Hội Người Việt Nam tại Pháp tiếp xúc nên bị thất lạc mất 16 tấm. Tôi phải ‘cầu cứu khắp đông tây nam bắc’ để có được 68 (1+50+1+16) trang.*”

Ông Dư tiếp: “*Sau nhiều cực nhọc [kéo dài trên 10 năm], tôi hiện có trong tay một bộ âm bản 24x36mm, một bộ tranh cỡ 9x12cm. Tất cả các tranh Oger lớn nhỏ, kích thước khác nhau đều được đưa về cỡ 9x12cm.*”

Trong bài “Giới thiệu bộ tranh dân gian Oger”, viết dịp Tết Tân Tỵ, 2001 trên báo *Chim Việt cảnh Nam*, Nguyễn Dư có nói về cách ông “tu sửa” những hình khắc gốc: “*Ảnh rửa ra rồi mới thấy chưa được hoàn toàn vừa ý. Một phần vì vật liệu, một phần vì kỹ thuật in nên có rất nhiều nét bị gãy, nhiều chỗ mực bị mờ, bị mất. Phải tu sửa thêm. Dùng mực đen tô những nét bị hư hỏng, bị mờ, dùng màu trắng bôi xóa những vết lem của in ấn... [lưu ý của NQM].*

...*Bộ tranh mới này gọn gàng, sạch sẽ, rõ ràng và dễ tham khảo. Nhưng điều quan trọng nhất mà tôi [Nguyễn Dư] muốn nhấn mạnh là các tranh vẫn giữ được trọn vẹn nét vẽ của các nghệ sĩ dân gian.*”

Ông Dư đã giới thiệu 143 hình ở bản tu sửa trong 9 mục: Thờ cúng (17 hình), Phong tục (21), Hội Tây - Hội ta (13), Sinh hoạt các nghề (32, còn tiếp), Nhà cửa (6), Thi cử (4), Cưới xin (6), Sinh đẻ (8), Tang ma (4) và Các hạng người (32). Ở phần *Giới thiệu*, có đưa hình *Đem con bỏ chợ* (hình gốc 129_0A) nên tổng cộng là 144 hình. Để thấy tính nghiêm túc của loạt bài này, chúng tôi xin

Đan ghế

Đan ghế (do Nguyễn Dư công bố, bên trái)
và Làm đồ mây (hình gốc 208_0A).

đưa hình *Đan ghế* (trong *Sinh hoạt các nghề* 4). Đây là một phần của hình gốc 208_0A - *Làm đồ mây, Travail du rotin*. Ông Dư cho hình tên mới *Đan ghế* để phù hợp với nội dung giữ lại.⁽¹²⁾

Ngoài ra ông Dư còn viết bài: *Bớ... “Thằng giặc Tê”!* (tháng 4 năm 2003, đính chính cách giải thích rất “Kim Dung” của Nguyễn Mạnh Hùng [1989: 122, 126] về hình khắc 239_1D), *Phương ngôn đồ* (tháng 1 năm 2011, giải thích 36 “câu nói” thấy trong *KTDN* nhưng theo những sách “pseudo-populaire” của Vũ

Ngọc Phan, Nguyễn Lâm, Nguyễn Lực, Lương Văn Đang... và không so sánh với những sách phương ngôn chữ Nôm hay Quốc ngữ đồng thời), *Tranh Tết hứng dừa* (Tết Tân Mão 2011, nhận xét, so sánh hai hình 090_2A *Liêu đà đồ* [Tranh leo dừa] và 153_1B *Hứng dừa* trong *KTDN* với những tranh làng Hồ cùng chủ đề).

Báo *Chim Việt cành Nam* phát hành không rộng nên ít người ở quê nhà biết đến những nỗ lực đáng trân trọng của ông Nguyễn Dư.

5. Mười lăm năm sau Huard, năm 1985 Viện Từ điển Bách khoa thuộc Ủy ban Khoa học Xã hội Việt Nam xuất bản tập I, bộ *Bách khoa thư bằng tranh - Việt Nam đầu thế kỷ XX* (gọi tắt *Bách khoa thư*),⁽¹³⁾ tập này dùng bản gốc HAN (vốn không có Tập VT) và chỉ chú ý đến hình khắc. *Mấy lời giới thiệu* ngắn (một trang khoảng 1.050 từ) đã cung cấp những thông tin mới (do điều tra thực địa), bổ sung hiểu biết về các thợ khắc làm nên *KTDN*; nhưng khi viết về Oger, đã có nhiều thông tin kém chính xác. Các hình khắc sắp xếp lại thành 32 trang, được chọn lựa theo chủ đề và thường được vẽ lại theo một kích cỡ nhất định (do đó khi phóng to, lúc thu nhỏ), bỏ hết chữ khối vuông, mã số... Khi vẽ lại, đôi khi bỏ một hai chi tiết như ở hình khắc 170_1D dưới đây. Có khi ghép hai hình thành một (088_0C và 115_0C thành hình 10. *Thả diều*, tr. 27), có khi tách vài thành phần của một trang tranh thành những hình độc lập (trang tranh 651 *Chợ lớn* thành 10 hình, tr. 9). Chú thích hình có phần dịch hay phiên âm từ gốc, có phần tự thêm nhưng rất ngắn gọn. Tất cả đã vẽ rồi in lại 286 hình khắc chia thành 24 chuyên đề như *Trẻ em* (25 hình), *Phụ nữ cùng Thủ công nghiệp* (mỗi chuyên đề 23 hình), *Chăn nuôi - Săn bắt cùng Phong tục - Tập quán* (22 hình)... Hai chuyên đề có ít hình nhất là *Ăn uống* cùng *Thế*

thao - Võ nghệ (mỗi chuyên đề 9 hình). Trong phạm vi từng chuyên đề, các hình được sắp xếp theo một logic thông thường, thí dụ, ở *Lao động nông nghiệp*, từ *cày ruộng, bừa đất đến bỏ phân, làm cỏ rồi gặt hái, chuyển về nhà...*

Về tập sách mỏng, ít lời nhiều hình này, chúng tôi thấy có đôi điều đáng nói:

1) Không ghi tên các tác giả dù họ đã làm việc nghiêm túc, đi thực địa có kết quả;

2) Những thông tin về thợ khắc ván in *KTDN* thu được từ thực địa rất quý, *cho đến nay chưa ai vượt được ngưỡng đó*. Sau này Nguyễn Mạnh Hùng đi thực địa *lại* nhưng không thu được gì mới hơn (1989: 86-87; 1996: 46-47). Năm 2009, Tam Hữu (2009: 16-19), lần đầu tiên, đưa bằng chứng hình ảnh cụ thể từ *KTDN* và hỏi ý kiến thợ khắc dấu về tổ chức, hoạt động của các hiệp thợ khắc xưa ở Hà Nội nhờ đó có phần chắc, “30 graveurs” là cả thợ khắc ván in, thợ in, người phục dịch... chứ không phải đều là thợ khắc như Oger viết [sai] (Tập VT, 13), Huard nhắc lại (1970: 217) rồi nhiều người sau đó nói theo (xem thêm Phụ lục 2);

Trang bìa sách *Bách khoa thư bằng tranh* và hình gốc 051_1D.

3) Nếu chọn chuyên đề theo hướng của bản gốc - Tết Đoan dương, Tết Trung thu, Tết Nguyên đán... thì sẽ thấy rõ hơn mức độ phong phú của từng chuyên đề.

Cho đến nay, *Bách khoa thư* vẫn là sách giới thiệu nhiều hình nhất và một số hình còn gần nguyên vẹn như thấy ở *KTDN*.

Hình số 3.
Chơi chim
(*Bách khoa thư*,
25) là hình khắc
170_1D (bên
phải) nhưng
thiếu hai chữ
鬪鳥 (Đấu diều),
một người ngồi
xem và mã số
一百二 102.

6. Cho đến đầu năm 2009, Nguyễn Mạnh Hùng (NMH) có thể là người duy nhất ở trong nước có riêng một bộ *KTDN*. Theo hình 15 trong *Ký họa Việt Nam đầu thế kỷ 20* (1989: 24), in lại thành hình không số, tr. 7 *Tết Cả Việt Nam...* thì bộ mà NMH có là từ bản gốc SGN nhưng chụp trước khi chuyển cho Thư viện Quốc gia Việt Nam (cũ). Nhờ lợi thế này ông đã viết và nói nhiều nhất về *KTDN* và Henri Oger, người bình thường không được xem bản gốc, không biết sao mà lần.

Chúng tôi không có những bài nói chuyện của NMH. Nhà báo Ngọc Hoa (2009: 31), dựa vào thông tin do đương sự cung cấp, cho biết: NMH đã thuyết trình ở Nhật (năm 1990), ở Pháp (2000) và ở Mỹ (2004). Tuy nhiên 14 năm trước đó, NMH đã viết trong *Luận văn* [1996: 5]: “*Ngoài ra công trình [về KTDN] đã được tham dự một số hội nghị, hội thảo hay giới thiệu tại Nhật (Đại học Ngoại ngữ Tokyo, Osaka hay Đại học Kyoto...), tại Pháp (Trường Đông phương học Đại học Sorbonne Paris...), tại Mỹ, Thái Lan, Nam Triều Tiên, Trung Quốc...*”.

Chúng tôi chỉ có ba ấn phẩm chính của NMH:

- *Ký họa Việt Nam đầu thế kỷ 20* (gọi tắt *Ký họa*, TP Hồ Chí Minh, Nxb Trẻ, 1989, 204 trang tiếng Việt, chú thích hình và mục lục có dịch tiếng Anh, khổ 20x23 với 196 hình từ *KTDN*);

- *Xã hội Việt Nam cuối thế kỷ 19 đầu thế kỷ 20 qua bộ tư liệu Kỹ thuật người An Nam của Henri Oger* (gọi tắt *Luận văn* - Luận văn Phó Tiến sĩ khoa học Lịch sử, Hà Nội, Bộ Giáo dục và Đào tạo, Trường Đại học Khoa học Xã hội và Nhân văn, 1996, 179 trang đánh máy khổ A4 với 178 hình từ *KTDN* [ghi 197 nhưng có 6 hình trùng, 13 hình không từ *KTDN* nhưng do bản lưu chiếu không có hình nên chúng tôi chỉ được đọc tên hình trong Phụ lục B. *Minh họa hình ảnh*, tr. 177-179]. Bản lưu chiếu cũng không có Phụ lục A. *Dịch Tập Văn từ*);

- *Tết Cả Việt Nam từ tác phẩm bị lãng quên gần một thế kỷ ‘Kỹ thuật của người An Nam’ nghiên cứu về đời sống vật chất tinh thần của người đồng bằng Bắc Bộ Việt Nam với 4.577 bức ký họa - chú giải Hán Nôm vào những năm 1908-1909 của H. Oger*⁽¹⁴⁾ (Nội san của Trường Đại học [Dân lập] Hồng Bàng, quận Bình Thạnh, TP Hồ Chí Minh, [s.d.], 104 trang khổ A3 tiếng Việt và tiếng Anh với 161 hình từ *KTDN* (trong đó 29 hình liên quan xa gần tới Tết Cả; ghi 241 hình [không kể nhiều hình Lý Toét, Xã Xệ] nhưng có 7 hình trùng, 16 trường hợp có số nhưng không có hình, 47 hình không từ *KTDN*). Ấn phẩm không ghi năm xuất bản, chúng tôi đoán trước năm 2002.

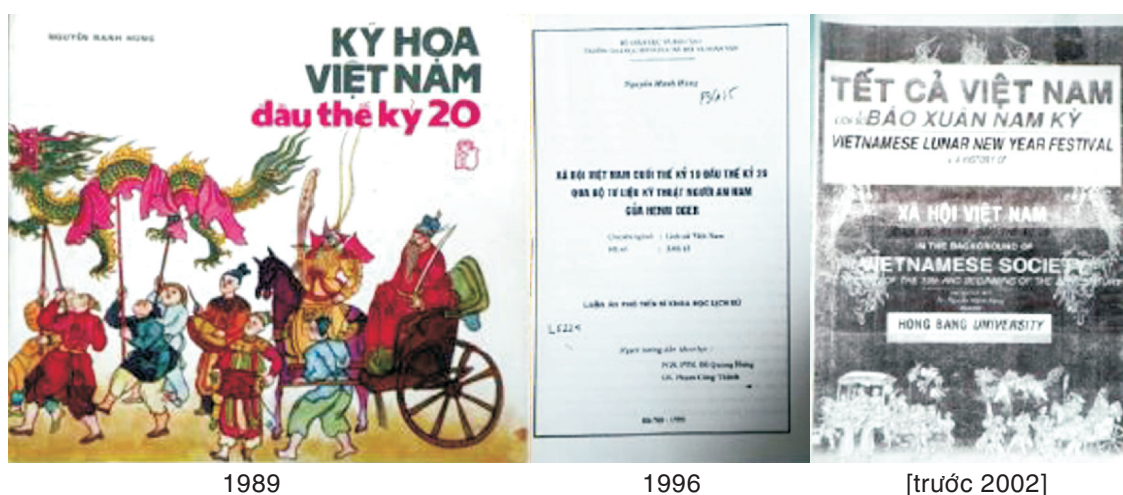
Và bài báo không hình ảnh của Ngọc Hoa (2009: 30-31) “Nói thêm về bộ *Kỹ thuật của người An Nam*”.⁽¹⁵⁾

Để viết *Luận văn*, NMH đã “*Sưu tầm qua thư viện lớn của Thủ đô Hà Nội, Thành phố Hồ Chí Minh, tại các thư viện của Paris và Nhật Bản*” (1996: 11). Ngọc Hoa (2009: 31) xác nhận điều này. NMH - người mang hai dòng máu - đến Nhật lần này chỉ để tìm tài liệu về *KTDN* mà ở *Luận văn* không thấy một chữ về bản gốc có tới 935 trang tranh, mang ký hiệu 4LB@7/1-3 ở Kho sách khá hiếm (semi-rare books) của thư viện trường dân lập Khánh Ưng Nghĩa Thực

(Keio University), khu học xá Mita, quận Minato, ngoại ô Tokyo, Nhật Bản. NMH còn đến Nhật nhiều lần nữa (*Tết Cả*, 3-4, 102-103) mà vẫn im lặng về “vấn đề” rất “bí hiểm” này!⁽¹⁶⁾ Cũng không thấy một chữ nào về việc *sttu tằm... tại các thư viện của Paris*. Nếu NMH tìm tại các thư viện ở Paris chẳng hạn như Trung tâm Thông tin thuộc CNRS, thư viện EFEO hay Centre Michelet... thì có thể ông sẽ thu được nhiều thông tin.

Về *Tết Cả*, NMH đã thông báo, ngay từ năm 1989 (*Ký họa*, 180): “Chúng tôi đã biên soạn xong mảng đề tài này [Những ngày Tết cổ truyền Việt Nam đầu thế kỷ] có tham khảo nhiều tư liệu khác và sử dụng trên 200 bức để minh họa giới thiệu nhân dịp Tết sắp tới”.

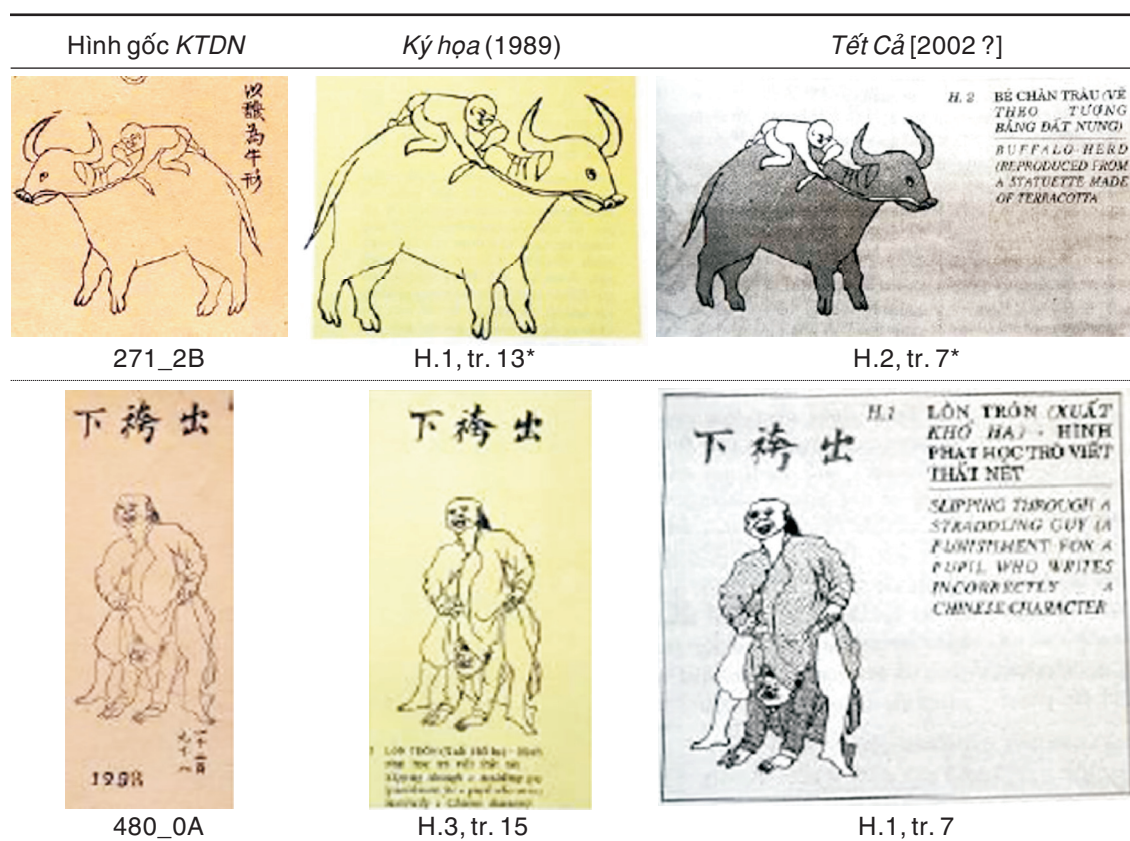

Trang bìa ba ấn phẩm chính của NMH về KTDN.

Ba ấn phẩm cách nhau hơn chục năm đều na ná giống nhau, cả về cấu trúc lẫn nội dung.

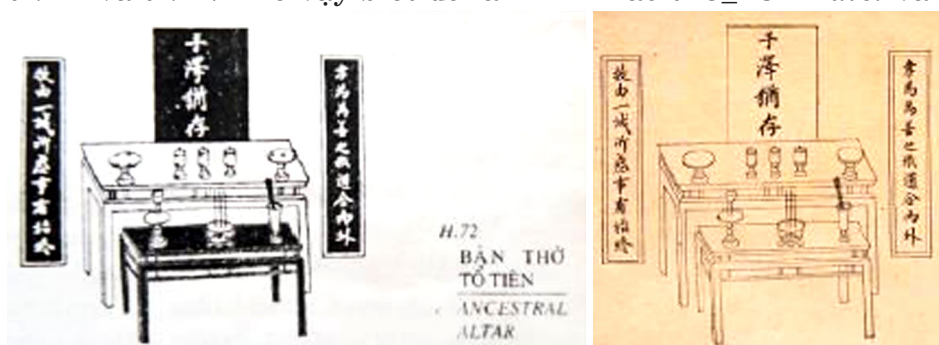
- Mở đầu bao giờ cũng in lại gần y nguyên: *Tình hình phát hiện, Công bố chính thức* (trích các tin trên nhật báo, tuần báo, một vài tạp chí... về các cuộc họp liên quan với KTDN), *Khảo sát bộ tư liệu* (phê bình người trước và nhắc lại những phỏng đoán về số hình)... Và kết thúc với *Bức tranh toàn cảnh về xã hội Việt Nam đầu thế kỷ 20*.

- Về nội dung, *phân chữ* chỉ thay đổi “đoạn thân” cho phù hợp với yêu cầu của ấn phẩm (Thí dụ: ở *Luận văn* thêm *Một số sự kiện lịch sử tiêu biểu qua bộ tư liệu* và *Những chuyển biến xã hội-văn hóa-ngệ thuật Việt Nam*) nhưng *phân hình* đều in lại những hình của KTDN mà NMH “tâm đắc” (109-125 hình), chỉ thay đổi khoảng 30% số hình (32,80% ở *Luận văn* và 31,68% ở *Tết Cả*) và thường mở đầu bằng *Bé chần trâu (bằng đất nung)*⁽¹⁷⁾ [*Ký họa*, 13; *Tết Cả*, 7, nguyên là hình 271_2B] và *Lòn trôn (xuất khố hạ)* [*Ký họa*, 15; *Tết Cả*, 7, nguyên là hình 480_0A]. Do vậy nên đã áp dụng văn phong kể chuyện, nói nhiều điều không liên quan đến nội dung hoặc không xuất phát từ KTDN (xem *Luận văn*, 91-145; *Tết Cả*, 63-88). Thậm chí, người đọc trang 12 và 13 *Luận văn* khó biết đâu là những đóng góp của KTDN và đâu là “những đóng góp mới của luận án”.

* Có vẽ hai con trâu mới “ngượng” với con trâu đất nên quay đầu đi.
 Những hình đầu tiên trong Ký họa và Tết Cả.

Xin nêu một thí dụ về *hình minh họa*: mục III. ĐỜI SỐNG VĂN HÓA, 1. Sinh hoạt lễ hội dân gian, a. Tết cổ truyền (*Luận văn*, tr. 77-82) ca tụng ‘nhà kỹ thuật học có óc sáng tạo... Henri Oger có ý thức xây dựng thành những chuỗi hoạt động mang yếu tố xã hội nhân văn... đã ghi lại một bức tranh xã hội khá đầy đủ từ Lễ cơm mới cuối vụ mùa cho đến Lễ Tết đi săn, Lễ Tết ra xuân vào hè như Tết mưa giông, Tết Đoan ngo...’ nhưng chỉ dẫn hai hình 108 Bàn thờ tổ tiên và 109 Nhà quê đi mua đồ. Chúng tôi thấy lại tên hai hình đó ở Tết Cả, tr. 24 và tr. 27 nhờ vậy biết đó là hình khắc 025_1C - Autel và 245_1B - Nhà

Hình trái (trong Tết Cả, vốn đã in trong *Luận văn*) được NMH minh họa cho Tết.
 Hình gốc (bên phải) 025_1C - Autel.

quê đi mua đồ, Paysan revenant du marché; chi tiết và bằng chứng nào nói hai hình đó liên quan đến Tết Cả?

Hình trái (trong *Tết Cả* [27] vốn đã in trong *Luận văn*) được NMH minh họa cho Tết (Trông [bác] nhà quê có vẻ 'lụ khụ' nên ở chú thích chữ Anh, bác được "tặng" thêm chữ *Elder Peasant*...). Hình gốc (bên phải) 245_1B - *Nhà quê đi mua đồ, Paysan revenant du marché.*

Còn về những lễ tết như cơm mới, đi săn, mưa giông... chúng tôi đã tìm và có lẽ tìm... 20 năm nữa cũng không thấy những hình liên quan trong *KTDN*! Trong *Tết Cả*, NMH đưa 29 hình liên quan gần xa đến Tết nhưng không tiêu biểu cả về nội dung và cách thể hiện.

Một thí dụ về *nội dung*, hoa Tết nổi bật hồi đầu thế kỷ 20 ở Hà Nội là thủy tiên (xem Nguyễn Hiến Lê 1989: 46-48; Vũ Ngọc Phan 1993: 36; Vũ Bằng [in lại] 2012: 235-236 và nhiều ảnh hồi đó), *KTDN* có tới 3 hình về thủy tiên (219_2B, 399_2C và 461_1A) thế mà cả ba ấn phẩm của NMH đều im lặng về hoa Tết, về thủy tiên.

219_2B - *Bát thủy tiên*

399_2C - *Gọt thủy tiên*

461_1A - *Bát thủy tiên*

Ba hình về hoa thủy tiên trong *KTDN*.

Chợ hoa (bát) thủy tiên, dịp Tết đầu thế kỷ 20.

Thí dụ về cách *thể hiện*, *Tết Cả* (tr. 31) có *Hình 87. Mâm ngũ quả* lấy từ hình gốc 379_1C. Nhưng đó là *con giống*, đồ chơi trẻ con nặn bằng bột thơm! Mâm ngũ quả thứ thiệt thấy ở 105_0C và cũng thấy trên bàn thờ đầu xuân ở các hình 172_1D và 431_1C. Để so sánh, riêng về Tết Nguyên đán chúng tôi đã thấy, trong *KTDN*, 189 hình khắc, trong đó có 24 hình về hội hè (toàn hội làng [hội ta]; nếu tính cả hội Tây và xiếc [như Hocquard thấy

ở Nam Định Tết năm 1884] thì sẽ là 218 hình; nói cách khác NMH mới tìm được $29/218 = 13,30\%$ số hình về Tết!); tất nhiên không tính hình 025_1C và 245_1B ở *Luận văn* và *Tết Cả* vì... không liên quan đến Tết và cũng không gộp *Trò chơi điều của người Việt Nam (Tết Cả, 65-67)* vì ở vùng Hà Nội không ai chơi điều trong dịp Tết!

Mâm ngũ quả, Tết Cả (bằng bột thơm)

Hình gốc 379_1C

172_1D

431_1C

105_0C

Ba hình về mâm ngũ quả trong KTDN.

Ba ấn phẩm trên của NMH cũng có nhiều điểm chung; sau đây chúng tôi trình bày vài điểm đặc biệt nhất:

6.1. Số La Mã hay số Ả Rập ? Ở Ký họa (tr. 32) NMH viết "... có bản vẽ được đánh bằng **số La Mã**, kèm bên con số chữ Hán tương đương, nhưng không hệ thống (hình 128 bis)" [lưu ý của NQM, và tìm không thấy hình 128bis]. Trong *Luận văn* (tr. 17) NMH lại viết "...mỗi bản vẽ được đánh bằng **số La Mã**, kèm bên con số chữ Hán tương đương, nhưng không hệ thống (h.2)" [lưu ý của NQM, và không có cơ hội xem hình 2]. Trong *Tết Cả* (tr. 13), lần thứ ba NMH viết lại nguyên như ở *Ký họa* và dùng lại chữ có.

Lật các trang tranh trong Tập TT chúng tôi thấy, tất cả đều được đánh số bằng những chữ số như 1, 2, 3... 699, 700. Một số tranh khắc cũng có ghi số bằng loại chữ số tương tự. Mọi người đều gọi đó là số Ả Rập để phân biệt với chữ số La Mã như I, II, III... DCXCIX, DCC.

Hình khắc 521_0A là một thí dụ ngẫu nhiên. Số 521 ở trên cao bên phải là số trang. Số nhỏ 1070 ở bên dưới hình là mã số; ngoài chữ số Ả Rập còn có bốn chữ Nho 一千七十, viết thành hai hàng dọc, đọc từ trên xuống và từ phải qua trái cũng là một nghìn bảy mươi (nhất thiên thất thập).

Vậy, như ở hình trên, các chữ số là số Ả Rập hay số La Mã? Đáng ngạc nhiên là nhầm lẫn này kéo dài nhiều năm và đã qua mắt nhiều vị...

6.2. Sai sót về niên hiệu và triều vua: Ở trang 80, sách Ký họa ghi: “Hồi ấy, năm **Bảo Đại thứ ba (1442) vào triều vua Lê **Thánh** Tôn...”**

Câu này có hai cái sai: 1) **Bảo Đại** là niên hiệu của vị vua cuối cùng của nhà Nguyễn, trị vì từ 1925 đến 1945; năm Nhâm Tuất 1442 là năm **Đại Bảo** thứ ba; 2) Đại Bảo (có sách ghi là Thái Bảo) là niên hiệu thứ hai của vua Lê **Thái** Tôn (1434-1442); vua Lê **Thánh** Tôn lên ngôi năm **1460** và băng hà năm **1497**! Tất nhiên có thể “bỏ qua” việc viết sai âm Học 鵠 trong 梁如鵠 thành Học (không thấy in một chữ Nho nào nên không thể nói là phiên sai).

Bảy năm sau, ở *Luận văn* (1996: 43), cái sai thứ nhất đã được sửa: năm **Bảo Đại** thứ ba (1442) được sửa cho đúng thành năm **Đại Bảo** thứ ba (1442) nhưng cái sai thứ hai vẫn còn nguyên, vào triều vua Lê **Thánh** Tôn.

Ký họa và *Luận văn* đều không có đính chính; sai lầm do tác giả, do các GS hướng dẫn/phản biện, do biên tập hay do thợ nhà in ?

6.3. Có ít nhất một hình khắc đã bị “kiên trì” hiểu chưa đúng suốt từ 1989 tới nay. Đó là hình 487_1B với chú thích 里長放標 [Lý trưởng phóng tiêu], *Ordre du Ly trưởng*. Hình được vẽ lại, in lại tới ba lần: một ở *Ký họa* (tr. 140) và hai trong *Tết Cả* (tr. 70, 93), mỗi lần một khác nhưng chú thích vẫn là *Lý trưởng trông nều*.

Chú thích chữ Nho và chữ Pháp trong *KTDN* nói đúng nội dung của hình. Ở nông thôn miền Bắc, sắp đến mùa gặt (thu hoạch), Lý trưởng trông một cây tiêu ở một gò cao ngoài đồng (trong 487_1B là cây tre với vĩ tre trên ngọn), báo cho dân biết bắt đầu mùa gặt. Dân làng, ai định gặt ngày nào, ở cánh đồng nào, phải đem trâu cau và ít tiền đến nhà Lý trưởng hay Trương tuần xin “lệnh”. Đó là cách quản lý chống gặt trộm. Vì vậy chú thích chữ Pháp mới là *Ordre du Ly trưởng*. Ngoại ô Hà Nội năm 1908-1909 vẫn thuần túy là thôn quê (xem Azambre 1955: 361; Nguyễn Công Hoan [in lại] 2009: 32; Nguyễn Vinh Phúc 2000: 35-36).⁽¹⁸⁾

Hình khắc 521_0A -
Cài hoa ngầu,
Pratique médicale populaire.

Nguyên gốc
trong KTDN487_1B -
里長放標,
Ordre du
Lý trưởng.
Mã số 842-
八百四十二.Trong Ký họa
(1989: 140)H. 154.
Không mã số.Trong Tết Cả
([trước 2000]: 70)H. 160.
Không mã số.
Lý trưởng
không râu,
đã thay quần áo
so với H. 154.Trong Tết Cả
([trước 2000]: 93)H. 212. Không
mã số. Lý trưởng
lại đã thay quần
áo so với H.154
(1989) và H.160
dù cùng năm
(trước 2002).

Dù không biết lệ tục trên, nhưng xem kỹ hình cũng thấy đây không thể là trồng NÊU. Không có giỏ tre, không có trầu cau, không có khánh sành... trên ngọn cột tre (*Nêu dài tiếng khánh có khu vang?* - Nguyễn Bính). Chỉ có một vĩ tre đan. Hơn nữa lại ở nơi đồng không mông quạnh. Trồng nêu phải ở trong sân nhà! (*Đất Phật thì phải trồng đa/Ai có cửa nhà thì phải trồng nêu*). Và nhà nào cũng trồng nêu chứ đâu chỉ có Lý trưởng. Chỉ cần xem kỹ hình, liên hệ với thực tế tại chỗ theo quan điểm lịch sử rồi suy đoán cũng có dấu hỏi về nội dung hình 487_1B.

Nhưng cũng đừng cả tin vào các chú thích chữ Pháp. Một hình khác mới được NMH in trong *Tết Cả* (tr. 41) và cũng được gán cho là *Cột Tết* (dịch thành *Tet Pole*, tương đương *Cây nêu*!). Đó là hình 173_1B - 張燈樹, *Mât du Tet*. Dựa vào hình, ba chữ Nho [trương đăng thụ] cùng liên hệ đến tình hình ở Hà Nội đầu thế kỷ 20 thì nghĩ đó là “chiếc cột đèn”: tối đến, “người nhà đèn” đến đốt đèn hay treo đèn lên những cột đã chôn chắc chắn, cố định từ trước. Trên ngọn cột ở 173_1B có cờ đuôi nheo nên có thể đoán là “người nhà đèn” đang kéo đèn lên cột đèn vào một ngày hội nào đó (có thể nhân dịp Tết cũng có thể không) vì vậy mới có “*Giuong cột đèn*”; ảnh phố Hàng Gai khoảng năm 1884 cũng có suy đoán trên.

Tết Cả, 41 Hình gốc 173_1B

Phố Hàng Gai (năm 1884)

6.4. Suốt từ 1989 đến nay NMH (và chỉ NMH) luôn ca tụng hai điều: a) Oger dùng méthode monographique khi thực hiện *KTDN* và 2) méthode đó “mới lạ” lắm! Bằng chứng mới nhất (Ngọc Hoa, 2009: 30): “*Công trình sáng tạo nói trên [KTDN] lại là đề tài nghiên cứu khoa học của H. Oger - một nhà Đông phương học trẻ tuổi thực hiện theo phương pháp đặc chủng (méthode monographique), một phương pháp mới xuất hiện vào cuối thế kỷ XIX tại châu Âu.*”

Dựa vào đâu để NMH gán méthode monographique với *KTDN*? Có thể phải có những bằng chứng xác đáng từ nhiều nguồn thông tin khác nhau nhưng chưa bao giờ ông nói đến những nguồn đó!

Tìm trong những dòng chữ do chính Oger viết và đã in, chúng tôi chỉ thấy câu sau (đoạn 4 cột 1 trang PLANCHES màu xanh, in lại ở tr. 9, Vol. Texte, tạm dịch): “*Một trong những dự định công tác [của Oger]⁽¹⁹⁾ nhằm nghiên cứu các gia đình người Nam, theo méthode monographique. Mọi người biết rằng, một trong những đặc điểm của phương pháp trên nằm trong việc lập cẩn thận những quỹ [chi tiêu] về quần áo, ăn uống, tiền nhà, lương bổng, đồ đạc v.v... Khi tác giả định ghi chép [về những điểm trên], anh ta mới nhận ra rằng [nếu làm như vậy] thì chỉ 2-3 giáo sĩ cao tuổi sống như người Nam mới hiểu [những điểm đó] còn tất cả những người khác, nhất là độc giả ở chính quốc [Pháp] sẽ chẳng hiểu gì cả.*”

[Vì vậy] Cần làm một việc sơ khởi: xác định các từ kỹ thuật...”

Ở mục **Các công trình của tác giả** trong Tập VT, Oger ghi thêm “**đang thực hiện...** X. Các chuyên đề về các gia đình người Nam, quan sát ở Hà Nội trong các năm 1908-1909 (Thợ giấy; Thông ngôn; Người bán tạp hóa; Người bán giấy; v.v.). Theo phương pháp quan sát của Le Play và Tourville.”

Từ những trích dẫn khá dài và rõ ràng trên, chúng tôi hiểu: Oger định dùng méthode monographique để nghiên cứu các gia đình người Việt nhưng khi bắt tay vào việc mới thấy mình không có cái mà ngày nay gọi là *từ khóa* (nói cách khác, không biết gì về đối tượng *định* nghiên cứu). Vì vậy Oger đi tìm các thuật ngữ rồi bị cuốn hút (do chỉ dẫn của người Việt) và bắt buộc (do đã nhận tiền ủng hộ và đặt mua) thành *KTDN*. Đến năm 1911 Oger **vẫn còn đang**

thực hiện, cho đến sau này vẫn không thấy **công bố kết quả quan sát các gia đình người Việt theo méthode monographique** và hơn nữa, **việc đó (nhất là phương pháp đó) cũng không liên quan trực tiếp đến KTDN!**

Nếu làm KTDN theo méthode monographique thì về nội dung, ngoài diện trải rộng và vài điểm đi sâu đáng chú ý, không thể có nhiều mâu thuẫn và thiếu sót non nớt như vậy; về hình thức, không thể lộn xộn rối rắm như vậy. NMH coi méthode monographique là điều tân kỳ nên khi thì dịch là *phương pháp độc khảo* (Ký họa, 66) khi lại là *phương pháp đặc chủng* (Luận văn, 53). Chúng tôi nghĩ méthode monographique về nội dung không khác gì phương pháp chuyên đề vốn phổ thông ở khắp nơi từ thời Descarte. Thực tế, ở ta Lê Quý Đôn (1726-1784) đã dùng phương pháp chuyên đề để soạn *Vân đài loại ngữ* (năm 1773)! Tác phẩm *Essai sur les Tonkinois* (đăng trên *Revue Indo-Chinoise* từ 15/3/1907 đến 15/02/1908, in thành sách năm 1908) của G. Dumoutier (1850-1904), mà Oger theo sát để làm KTDN, cũng viết theo phương pháp này!

6.5. NMH cũng đã hai lần “nâng cấp” ý của Huard. Năm 1970, Huard chỉ viết (tr. 128): “*c’était, essentiellement, un savant qui s’est servi du truchement...*”. Năm 1989 Ký họa (tr. 63) chuyển thành: “*về sau này người ta đánh giá Oger như là một nhà bác học, một nhà thông thái...*”; đến Luận văn (1996: 29) lại “*như đỉnh đóng cột*” và cao hơn một bậc: “*Về sau này - theo Pierre Huard - các nhà Đông phương học đã đánh giá Oger như là một nhà bác học, một nhà thông thái...*”. Trong Ký họa, NMH coi Oger là *nhà Đông phương học độc đáo* (tr. 136), *nhà Đông phương học tiên phong* (tr. 164), *nhà nghiên cứu chân chính* (tr. 165) rồi trong Luận văn, thành *nhà nghiên cứu đặc chủng* (tr. 53), *nhà kỹ thuật học trẻ tuổi* (tr. 157)... Do đã đạt “đỉnh cao trí tuệ” như vậy nên KTDN, theo NMH, không có điểm yếu hay sai sót nào (xem Ký họa và Tết Cả). Ở Luận văn, có lẽ do yêu cầu của các GS hướng dẫn nên NMH cũng chỉ nói qua đến (tr. 160) “*những hạn chế, sai sót trong quá trình tổ chức tiến hành*” [lưu ý của NQM]... như “*sử dụng những thợ vẽ như một công cụ của một máy chụp ảnh*” (?) [lưu ý của NQM] và “*những cảm xúc chủ quan cá nhân trong quá trình tiếp xúc thể hiện nằm ngoài ý đồ khoa học. Do đó tính chất trung thực của sự kiện, hiện tượng đã bị thiên lệch theo công cụ đã được sử dụng.*” [?!?!] và “*công trình nghiên cứu đã bị hạn chế bởi loại ngôn ngữ nghệ thuật [= phương pháp in tranh dân gian ??!].*” Về hạn chế cuối cùng này, vô tình NMH đã nói trái ý Oger. Ở trang PLANCHES (giữa đoạn 3 cột 5), cũng như ở *Liminaire* (tr. 13) Henri Oger tự hào viết “*Ce travail consiste encore à donner au livre [Technique du peuple annamite] son cachet de couleur local. Tout y est annamite.*”

Như vậy, KTDN, từ chọn “đề tài”, vẽ, sắp xếp hình đến chú thích chữ khối vuông và chữ Pháp không có “vấn đề” gì hay sao (chẳng hạn, mức độ “Tây bồi” của khá nhiều chú thích khiến phải nghĩ là Oger không viết tất cả chú thích chữ Pháp)? Và không có dấu hỏi gì hay sao (chẳng hạn, những hình khắc về *thị cử, vinh quy* là vẽ từ khoa thi nào [Hương hay Hội], ở đâu [trường Nam Định hay ở Huế], năm nào..., hay là vẽ lại, vẽ theo trí nhớ)? Và còn nhiều, rất nhiều nữa...

Với số lượng phát hành, nghe nói tới 3.000 bản, Ký họa đã thành đại diện không trung thành KTDN trong thời gian dài. Đóng góp của ông NMH là ở điểm đó.

7. Đầu năm 2009 đánh dấu một bước rẽ quyết định đối với *KTDN*. Nhờ bản in lại và đĩa CD do EFEO Hà Nội chủ trì, người bình thường cũng được xem hơn bốn nghìn hình khắc về những gì đã có/xảy ra ở Hà Nội từ khoảng tháng 3 năm 1908 tới mùa hè 1909.⁽²⁰⁾

*
*   *

Tóm lại, từ Nguyễn Khắc Ngữ rồi Pierre Huard đến nay, gần một nửa thế kỷ đã qua (trong đó có đến 39 năm [1970-2009] ở tình trạng tạm gọi là “u u, minh minh”), nhiều sách báo đã nói về *KTDN*.

1. Huard là người duy nhất, cho đến nay, viết về hàng nghìn hình khắc mà không in lại một hình nào! Những ấn phẩm chính còn lại có thể chia thành hai nhóm: 1) *Hình nhiều hơn lời* (Phạm Ngọc Tuấn, Nguyễn Dư, *Bách khoa thư*) và 2) *Lời nhiều hơn hình* (Nguyễn Mạnh Hùng). Dù vậy, sách in lại nhiều nhất cũng chỉ được 286 hình (= 6,53% hình có trong *KTDN*, theo cách đếm của NQM).

2. Những hình đã công bố đều không nêu rõ xuất xứ (nghiêm chỉnh như ở bản in lại 2009 cũng chỉ đến số trang), nhiều khi mỗi lần vẽ lại một khác, cho một tên mới, một số mới, không khác nào bịt mắt người đọc (có lẽ cả giám khảo). Ít nhiều phần lớn các hình đều bị cắt xén, bôi đen hay tô màu “phản lịch sử”.

3. Khá nhiều hình bị hiểu hay đoán sai (điển hình là *Thằng giặc Tê* và *Lý trưởng phóng tiêu*!).

4. Thường người ta chỉ nhặt *tình cờ* những hình dễ hiểu nhất, theo hiểu biết hiện nay (có thể sai với thực tế hai năm 1908 và 1909 ở Hà Nội) rồi tán tụng tùy hứng (xem, phần trên và thí dụ, *Văn minh vật chất của người Việt*, Hà Nội, Nxb Tri thức, 2011, 664 trang, khổ 18x24). Chưa ai nhặt hết các hình về một đề tài cụ thể. Thí dụ: Philippe Le Failler và Olivier Tessier nghiêm túc nhất, đã nhặt *gần hết* các hình về *nghề làm giấy dó*, cho là “không ít hơn 38 hình” [in lại 2009, tr. 21] và đã công bố 33 hình [tr. 22-33] nhưng, chúng tôi nghĩ, theo hình vẽ và chú thích chữ khối vuông, hình 643_0A [in lại 2009, tr. 32] liên quan đến giấy chứ không phải là nghề làm giấy dó và còn thêm, ít nhất 8 hình nữa liên quan đến nghề đó, tức tổng số có thể là 40 hình [(33-1)+8].

5. Do số lượng hình khắc rất lớn, hình to nhỏ khác nhau, sắp xếp rất lộn xộn (ở từng trang cũng như trong cả Tập TT) lại thể hiện nhiều đề tài rất đa dạng, cái vẽ người thực vật thực, cái vẽ lại từ tranh hay từ con giống hoặc từ đồ hàng mã và đồ hàng thiếc, cái rất đẹp cái nguệch ngoạc, cái chi tiết cái sơ sài, cái đúng cái sai (cả về hình khối lẫn chú thích) nên rất khó sử dụng.

6. Phần lớn các vị trên, một khi có *KTDN* trong tay thì hầu như chỉ chú tâm vào những mặt mạnh của tác phẩm này. Chưa vị nào đặt *KTDN* trong bối cảnh xã hội-lịch sử ở Hà Nội những năm 1908-1909. Chưa vị nào liên hệ so sánh-phê phán với những tranh, ảnh, mô tả của các tác giả Việt, Pháp đồng thời với *KTDN*. Phương pháp tổng hợp hai chiều, trên quan điểm lịch sử và địa phương có thể nói, chưa được vận dụng.

Từ thực trạng trên, chúng ta đã đi “trong mê hồn trận”, chưa thấy hết những mặt mạnh và yếu của *KTDN*, công lao của hàng chục người Việt (họa sĩ, nhà Nho, người chỉ dẫn [informateur], thợ khắc ván in, thợ in...) với sự điều phối của Henri Oger và cũng chưa khai thác hết được cái phong phú của *KTDN*.

Những dòng trên phản ánh tình trạng “thấy sao nói vậy” của chúng tôi, nếu có thể phật lòng một hai vị, xin thành thật nhận lỗi. Chúng tôi tài sơ trí thiển lại không có chuyên môn nên kính mong quý vị chỉ bảo thêm cho.^(*)

N Q M - N M H

PHỤ LỤC 1

Tiền thân của tác phẩm *Kỹ thuật của dân Nam*

Trước khi in thành bộ *KTDN*, các hình và thông tin liên quan đã được Oger cho đăng dẫn trên báo chí ở Hà Nội. Henri Oger đến thủ phủ Đông Dương tháng 1 năm 1908 thì ngày 15 tháng 3 đã có ghi chép (notule) đầu tiên trên *Revue Indo-Chinoise* và được 5 kỳ thì Ban biên tập từ chối cộng tác vì “tác giả [Oger] tỏ ra không có mức cẩn thận mong muốn” (xem NQM 2010: 87-88). Sau đó Oger cộng tác với *l'Avenir du Tonkin*. Dưới đây là một trong những ghi chép của ông, thấy ở trang 16 bản in lại năm 2009 (không ghi xuất xứ).

Kỹ thuật của dân Nam ĐỒ ĐẠC TRONG MỘT NHÀ NGƯỜI NAM NHỮNG ĐỒ VẬT NGUỒN GỐC TRUNG HOA (tiếp theo một chuyên khảo)

Cái ống cắm tăm

[Cột trái]

Cái ống này bằng sứ.
Nó được nhập từ Trung Quốc.
Chúng ta biết là người Nam không biết nghệ thuật sản xuất đồ sứ.
Phải nghiên cứu cái ống này ở đây [vì] gặp nó trong phần lớn những nhà người Nam khá giả.
Ống gồm một phần chính bằng sứ.
Phần này hình trụ.

Trang trí màu xanh nhạt trên nền trắng, giống như [thường thấy] trên phần lớn đồ sứ Trung Quốc.

Chúng ta thấy một cô tiên [nhân vật] rất thường gặp trong thần thoại Trung-Việt.

[Cột phải]

Cô được vẽ đang dạo chơi dưới một cây chuối.
Cái ống này được đặt trên một cái chân bằng gỗ.
Cái chân được trang trí với nhiều gân [gọi là] *cai chi* [cái chỉ].

Các chân [của cái chân] là những đường cắt tròn.

Nó có tên là *Chân qui* [chân quỳ].

Con *qui* là một động vật thường gặp trong thần thoại Trung-Việt.

* Chân thành cảm ơn bà Claire Trần Thị Liên (AFRASE, Paris) và ông Phạm Ngọc Thuận đã tận tình tìm giúp bài báo của ông Phạm Ngọc Tuấn. NQM-NMH.

Technique du peuple annamite
AMEUBLEMENT D'UNE MAISON ANNAMITE LES OBJETS ORIGINE CHINOISE
(Suite d'une monographie)
Cai ong cam tam

[Colonne gauche]

Ce vase est en porcelaine.

Il vient de Chine.

On sait que les Annamites ignorent l'art de fabriquer la porcelaine.

Ce vase doit être étudié ici; [= :] il se rencontre dans la plupart des maisons aisées annamites.

Il se compose d'une partie principale en porcelaine.

Elle affecte la forme d'un cylindre.

L'ornementation est bleuâtre sur fond blanc, comme dans la plupart des porcelaines chinoises.

On aperçoit une divinité bien connue dans la mythologie sino-annamite.

[Colonne droite]

Elle est représentée se promenant au-dessous d'un bananier.

Ce vase est posé sur un pied en bois.

Ce pied est décoré de plusieurs nervures *caichi*.

Les pieds présentent des découpures circulaires.

Il porte le nom de *Chân qui*.

Le *con qui* est un animal très connu dans la mythologie sino-annamite.

Bài tả *Cái ống cắm tăm* của Oger (nguyên văn bên trái [in lại 2009, tr. 16], bản dịch của chúng tôi bên phải, bản đánh máy lại nguyên văn bên dưới).

Hình khắc ở ghi chép này lại được in ở *Tập Trang tranh*, trang 235, hàng 2, vị trí C, không có chú thích chữ khối vuông, chú thích chữ Pháp *Porte-pinceau en porcelaine (Ống bút bằng sứ)*.

Bên trái: Hình từ ghi chép *Cai ong cam tam*. Bên phải: Hình khắc 235_2C trong *Tập Trang tranh*.

Như vậy, trước hết, **hình đó vẽ cái gì?**

Do ở ghi chép, Oger không nói *công dụng* của vật (đầu đề *Cái ống cắm tăm* nên đoán là *Cái ống cắm tăm*), không ghi *kích thước* của vật; ở hình khắc, không vẽ thêm *tỷ lệ xích* (hay vật chuẩn) cùng *vật đựng* trong ống (bút hay tăm) nên có câu hỏi trên. Có thể đây đúng là ống bút (có chân đế bằng gỗ). Trong *KTDN* còn thấy những ống tương tự ở bốn hình 250_1C, 297_1C, 494_2C và 509_0B; nhờ không gian quanh ống và vật đựng trong ống nên biết chắc đó là ống bút!

Trong *KTDN* cũng có tới 5 hình ống tăm thú vị, biết vậy nhờ chú thích và nhờ cả chữ trên ống: 016_1C, 152_0B, 298_1C, 391_3A và 530_0A.

Hình khắc 298_1C không chú thích chữ khối vuông nhưng trên một vật trong hình có 7 chữ, từ phải qua trái: 竹子君忘不飯每 - *Mỗi phạn bất vong quân tử trúc* (Tạm dịch: *mỗi [bữa] cơm, không quên ông [cái bằng] tre*) cùng chú thích *Porte-cures-dents et Porte-cuvette* (tr. 90). Như vậy, ăn cơm xong ra rửa tay rồi lấy tăm xỉa răng. Ở 152_0B bảy chữ Nho cũng từ phải qua trái.

Hình khắc 016_1C còn khẳng định hơn: chú thích chữ Nho [齋枚], chữ Nôm [*ống cắm tăm*], chữ Pháp [*Suspenseur pour les cure-dents en bambou*] đều cùng một nghĩa. Trên ống vẫn 7 chữ như ở 298_1C và 152_0B nhưng viết từ trái qua phải: 每飯不忘君子竹.

Ở hai hình còn lại, ống tăm bằng gỗ hay sành nhưng có chú thích rõ ràng.

“Ấn thư trong sân trời” (250_1C).

“Kỳ Đồng thuở nhỏ” (297_1C).

“Thầy đồ viết chữ” (494_2C).

“Đọc bài” (509_0B).

Hình khắc 298_1C và ống tầm cắt từ đó ra.

Bốn hình về ống bút
(kèm theo hình phóng lớn ống
bút ở bên phải của mỗi hình)
trong KTDN.

Hình 391_3A (trái, với hai chữ Đồng quang) và 530_0A.

Hình 152_0B (trái) và 016_1C.

So sánh 10 hình trên đưa đến kết luận, tên hình trong bài ghi chép của Oger *sai*, tên đúng là **ống bút**.

Ống bút và ống tăm Tàu ngày nay
(vật chuẩn là bao diêm).

Ở ghi chép của Oger, **ống bút được mô tả ra sao?** Rất đơn sơ và đơn giản, câu cụt lủn, tất cả 121 chữ [Pháp] khiến nhớ đến những bài Tập làm văn lớp 3, lớp 4 “Em hãy tả cái ống bút của bố/ông em”. Dù vậy có ít nhất ba điểm *sai*: 1) Không phải nhà khá giả nào cũng có ống bút, nhà thầy đồ nghèo thì có nhưng nhà trọc phú thì chưa hẳn; 2) Cô tiên không dạo chơi dưới cây chuối (bananier) mà có thể dưới cây đa (banian); 3) Để ống bút chạm *chân quỳ*, không liên quan đến “con quỳ”. Bài làm văn này còn có hai thiếu sót: không nói *công dụng* và *kích thước* của vật mô tả.

Philippe Le Failler và Olivier Tessier nhận xét (in lại 2009, tr. 16, tạm dịch): “*Nói thực, những ghi chép [đăng] ở mục “Nghiên cứu [về] Đông Dương” chỉ có ít giá trị khoa học. Một hình vẽ thuộc loại đơn giản nhất, gần như nghèo nàn, một giải thích cộc lốc về đối tượng và bối cảnh cho thấy một hiểu biết còn sơ sài về đối tượng nghiên cứu. Nói ngắn gọn, Henri Oger có khả năng quan sát tốt [?], biết mô tả nhưng thiếu sắc bén [?] nên không giải thích được.*”

Nếu dựa vào *ghi chép* về *ống bút* trên thì nhận xét của hai ông ở EFEO Hà Nội còn quá rộng lượng!

Không có bằng chứng là chính Oger vẽ hình ống bút trong ghi chép nhưng đặt hình đó trong khung cảnh Tập Trang tranh thì có phần chắc, do họa sĩ vẽ rồi thợ khắc ván in khắc... Nội dung ghi chép với cách đặt tit và tinh thần “cái gì cũng của Tàu” cho phép nghĩ, đúng Oger viết hơn một trăm chữ Pháp và những cái *sai* và *sót* đều do ông, kể cả việc tả ống bút mà gọi là *cái ống cắm tăm*!

PHỤ LỤC 2

So sánh các hình minh họa cho phần “Những nghệ nhân Việt Nam” trong cuốn *Ký họa Việt Nam đầu thế kỷ 20*

Linh hồn của *Kỹ thuật của dân Nam* là các hình khắc. Không dẫn được [những] hình khắc đúng thì toàn bộ những lời tán tụng hoa mỹ sẽ bằng thừa! Ở *Ký họa Việt Nam đầu thế kỷ 20*, Nguyễn Mạnh Hùng đã dành các trang từ 78 tới 92 để nói về “Những nghệ nhân Việt Nam” [tức *những thợ khắc ván in làm nên KTDN*] với 3 mục nhỏ:

3.2.1. *Những nghệ nhân ấy là ai?* với a. *Ăn trái nhớ kẻ trồng cây* [không thấy b, c,...] và 2 hình minh họa [không kể 1 vignette và 2 khắc chìm, in màu];

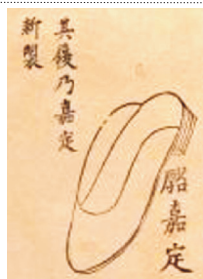
3.2.2. *Tên tuổi và quê quán những nghệ nhân vô danh* với a, b,... k. và 8 hình minh họa;

3.2.3. *Hải Hưng - một địa chỉ văn hóa* với a, b,... e và 2 hình minh họa [không kể 2 khắc chìm, in màu].

Ở bảng sau, chúng tôi so sánh những hình minh họa của NMH với những hình và chú thích gốc trong *KTDN*; từ đó sẽ thấy những minh họa đó có “đắt” (đúng) hay không.

STT	Hình từ <i>Ký họa Việt Nam đầu thế kỷ 20</i> (1989)	Hình gốc từ <i>Kỹ thuật của dân Nam</i> (1908-1909)	Ghi chú
(1)	(2)	(3)	(4)
1	[Hình] 86 <i>Uống nước thố</i> (tr. 79)^(*)	Hình khắc 518_0B - <i>Uống nước thố, Rafrâchissements pour les passants</i> [Nước giải khát cho khách qua đường]. Có mã số.	Không trùng hình thố khắc ván in.
2	[Hình] 87 <i>Thợ khắc cần</i> (tr. 80)	Hình khắc 434_2A - <i>L'incrusteur travaille la lamelle de nacre</i> [Thợ khảm 'xử lý' mảnh xà cừ].	Không trùng hình thợ khắc ván in.
3	[Hình] 88 <i>Ông thám hoa cầm cành hoa</i> (tr. 81)	Hình khắc 156_0E - <i>Ông thám hoa cầm cành hoa - Rôle symbolique de la fleur de pêcher</i> [Vai trò tượng trưng của hoa đào]. Có mã số.	Không trùng hình thợ khắc ván in.
4	[Hình] 89 <i>Cầm cửa-Cầm dùi</i> (tr. 82)	?	Trong <i>KTDN</i> , không thấy cặp hình tương tự.

* Các chú thích ở *Ký họa* đều có thêm tiếng Anh, xin không đưa vào đây. NQM-NMH.

(1)	(2)	(3)	(4)	
4-bis		Hình khắc 166_0D - Khắc câu đối tre - <i>Sculpture d'un tube de bambou</i> [Khắc (trên) ống tre]. Có mã số.	Hình khắc 166_0D (như bên) giống phần trên của hình 89 ở Ký họa.	
4-ter		Hình khắc 470_0A - <i>Sculpteur des sentences murales</i> [Thợ khắc câu đối treo tường].	Phần dưới hình 89 ở Ký họa lại giống phần bên trái hình khắc 470_0A của KTDN.	
5			Hình khắc 070_3C - Thợ cắt chữ - <i>Confection d'une planchette en bois destinée à apprendre aux enfants les caractères chinois</i> [Làm một tấm gỗ nhỏ để (dạy) trẻ con học chữ Nho].	- Ở dòng chữ ngay trên đầu hình 90 này trong Ký họa, tên hình lại là thợ khắc in mộc bản. - Không trùng hình thợ khắc ván in.
6			Hình khắc 029_3D - Giày Gia Định, <i>Soulier cochinchinois</i> [Giày Nam Kỳ].	- Không trùng hình thợ khắc ván in - Trong KTDN còn một hình khắc khác, 009_1B, rất giống hình 029_3D nhưng chú thích là (dịch) <i>Thường gọi là Giày hàm nhái - Chaussure ordinaire</i> [Giày thường dùng].
7			Hình khắc 611 - <i>Nhà sư rước nước - Procession bouddhique</i> [Đám rước Phật (giáo)].	- Hình 92 ở Ký họa có ít hơn 30 chữ Nho so với hình 611 trong KTDN - Không trùng hình thợ khắc ván in.
	[Hình] 90 Thợ khắc chữ (tr. 83)			

(1)	(2)	(3)	(4)
8	[Hình] 92b <i>Trị mộng mắt</i> (tr. 87)	Hình khắc 617_0A - <i>Đau mộng mắt lấy tay</i> <i>vắt sau lưng người</i> <i>khắc lấy kim khâu hòng</i> <i>máu - Pratique</i> <i>médicale populaire</i> [Cách chữa bệnh dân	- Trong <i>Ký họa</i>, hình khắc chìm nhưng ở <i>KTDN</i> là khắc nổi. - Không trùng hình thợ khắc ván in.
9	[Hình] 92c <i>Thần Câu Mang</i> (tr. 88)	Hình khắc 345_0C - <i>En-tête d'un almanach</i> [Trang mặt một cuốn	niên giám]. Có mã số. Không trùng hình thợ khắc ván in.
10	[Hình] 92d <i>Trang đầu hai quyển Tàu niên giám</i> (tr. 89)		Hình chụp do NMH mới thêm nhưng vẫn đánh số thứ tự như các hình trích từ <i>KTDN</i>
11	[Hình] 93 <i>Đan phen</i> (tr. 90)	Hình khắc 039_1B - <i>Đan phen</i> - <i>Confection d'une natte en bambou</i> [Đan tấm phen tre].	- Không trùng hình thợ khắc ván in. - Trong <i>KTDN</i>, hình này có hai chữ Nôm - đan phen
12	[Hình] 94 <i>Bác thợ già</i> (tr. 91)	?	Trong <i>KTDN</i>, không thấy hình nào tương tự như hình 94 ở trang 91 <i>Ký họa</i>. Xem thêm Ghi chú và hình gốc ở hàng 4-ter.

Ở góc dưới cột 2 trang 78 của *Ký họa* có một vignette nhỏ, không tên. Đó là thu nhỏ hình gốc 339_0C - *Cureur de paupières*. Giữa các trang 78-92 còn 4 hình khắc chìm, in nguyên trang trên nền màu khác nhau, đánh số theo một hệ thống khác, sắp xếp không theo thứ tự và chỉ có chú thích tiếng Anh. Giữa tr. 78 và 79 là “3. Village teacher of Confucianism” (hình gốc 309_0B) và “8. Royal carriage” (149_0C); giữa tr. 90 và 91 là “12. To the examination camp” (290_2D) và “11. Firing crackers, creoting [có lẽ định viết erecting] a [Tết] pole” (019_1C).

Tóm lại, coi như NMH dùng 17 hình để minh họa cho thợ khắc ván in và cả 17 hình đều không trùng!

Vậy trong *KTDN* không có hình thợ khắc ván in hay sao?

Muốn trả lời câu hỏi đó, trước hết cần phân biệt 5 loại “**thợ khắc**” có trong *KTDN*:^(*)

1. Thợ khảm xà cừ (*incrusteur*), hình gốc 434_5A. *Ký họa* (trang 80) gọi là *Thợ khắc cần* và dùng để minh họa cho thợ khắc ván in!

2. Thợ khắc câu đối (*sculpteur*, đúng là *graveur des parallèles*), 166_0D và 470_0A. *Ký họa* (82) gộp 2 hình gốc làm một, đặt tên mới là *Cắm cửa - Cắm dùi* và dùng để minh họa cho thợ khắc ván in!

3. Thợ khắc ván tô chữ Nho cho trẻ em học (*confectionneur*), 070_3C. *Ký họa* (83) gọi là *Thợ khắc chữ* và dùng để minh họa cho thợ khắc ván in!

Nguyễn Hiến Lê (1989: 50), Hoàng Đạo Thúy (bản sửa lại năm 1991, 2010: 83), Vũ Ngọc Phan (1993: 67) đều có nói đến những ván khắc loại này. Năm người viết thứ nhất 5-6 tuổi đã được [bị bắt] viết trên những ván khắc tương tự.

4. Thợ khắc con dấu [con mộc]^(**) (*fabricant de cachets en bois*), 168_2C.

5. Thợ khắc ván in (*graveur des planches à tamponner*), nhiều hình nhưng *Ký họa* không hề nói đến những hình này.

Chúng tôi chỉ quan tâm đến *những hình về thợ khắc ván in* (loại thứ 5).

Và chúng tôi đã thấy 4 hình sau, tất cả đều có chú thích chữ khối vuông và chữ Pháp, không mã số; chúng tôi sắp xếp thứ tự trước sau theo chủ quan nghĩ là tiến trình thực hiện một ván in:

TT	Hình khắc và chú thích từ <i>KTDN</i>	Ghi chú
(1)	(2)	(3)
1		Bước 1. Cắt gỗ khối thành từng tấm nhỏ, mỏng; gọi là ván in (hay bàn in). Theo Nguyễn Thị Dương (1998: 42), ván khắc thường khổ 20x30cm và dày trung bình 1,5cm. Gỗ dùng là gỗ thị. M. Durand (1960: XII) cung cấp thêm chi tiết (lược dịch): đối với những ván sẽ in một màu [trường hợp của <i>KTDN</i>], cần loại gỗ <i>đễ khắc</i> để có thể khắc được những nét mảnh nhưng <i>cứng</i> để có thể in nhiều lần. Gỗ thị được ưa chuộng trong trường hợp này. Cây thị tên khoa học là <i>Diospyros decandra</i> Lour., cho gỗ mịn. Theo bác Phan Văn Hà (thợ khắc con dấu ở Hà Nội trước năm 1954), đến năm 1954 gỗ thị vẫn còn được dùng trong việc khắc con dấu nhưng do loại gỗ này đắt nên có thể thay bằng gỗ giổi (<i>Talauma gioi</i> A. Chev.) hay gỗ mỡ (<i>Manglietia conifera</i>); tuy nhiên khắc với gỗ thị thấy “mát tay”.
	471_3B - Thợ khắc cắt gỗ, ^(***) Graveur.	

* Trong *KTDN*, thợ *chạm*, bàn *chạm*,... là những người, những đồ ngày nay chúng ta gọi là thợ *khắc*, ván *khắc* [ván in],... Ngôn ngữ thay đổi theo thời gian, ai chẳng biết điều đó.

** Vào đầu thế kỷ 20, con dấu (con mộc) từ cấp huyện trở lên được gọi là *ấn*, ở cấp tổng, xã,... gọi là *triện*.

*** Chúng tôi dựa theo Nguyễn Văn Nguyên (in lại 2009), khi dịch các chú thích chữ khối vuông.

(1)	(2)	(3)

2

467_1B -

Bào cạnh ván in -
Travaux du graveur.**Bước 2.** Tu chỉnh ván in cho nhẵn.

Tấm ván in được kê trên một khối gỗ để dễ thao tác.

3

233_1E -

Thợ chạm rũa gỗ -
Graveur au travail.**Bước 3.** Khắc hình trên ván in.

Tấm ván in cũng được kê trên một khối gỗ để dễ thao tác.

Chú thích chữ Nôm là *Thợ chạm* nhưng khối gỗ đang xử lý trông như ở hình 467_1B và chú thích chữ Pháp ghi rõ graveur. Anh ta đang *rũa gỗ*, chúng tôi hiểu là đang *khắc trên gỗ*.*Thợ cắt tấm gỗ vừa bằng khổ giấy, bào kỹ cả hai mặt. Mỗi mặt sẽ khắc hai trang. Mỗi bản bốn trang* (Hoàng Đạo Thủy 2010: 81).

056_3C -

Thợ chạm đục -
Sculpteur au travail:
manipulation de la gouge.

467_1C

Cả bốn người trong hình đều là đàn ông. Hai người ở bước 1 và bước 2 đều đầu trần, tóc búi tó củ hành, mặc áo cánh. Người ở bước 1 ngồi xổm trên mặt đất. Do yêu cầu của công việc, người ở bước 2 ngồi trên bệ gỗ, chân trái giữ khối gỗ, chân phải bỏ thông xuống đất. Hai người này đều là phó nhỏ chăng? Cũng có thể chỉ một người nhưng làm cả hai bước này và được vẽ rồi khắc thành hai hình.

Sang bước 3, người thợ ở 233_1E vẫn đầu trần, tóc búi tó củ hành, vẫn ngồi xổm trên đất nhưng đã mặc áo dài; ở 056_3C đã cuốn khăn đầu riu, để ván khắc trên kệ. Phải chăng đây mới thực sự là thợ khắc?

Trong KTDN còn có hình khắc 467_1C như trên với chú thích chữ Pháp là *Travaux du graveur*. Nhưng theo chú thích chữ Nho: *Ấn họa bản. Hậu thứ. Sát kỳ tinh phủ* [In ván tranh. Bước cuối. Kiểm tra xem

đã kín chưa] và theo nội dung hình (đàn ông đội khăn, mặc áo dài, ngồi trên phản, có vẻ như đang in thử) thì không phải thợ khắc. Nhưng cũng có thể, khi khắc xong ván in, thợ khắc (hay phó cả) phải in thử để kiểm tra. Xin chú ý là ở hình trên, dương sự là đàn ông, chồng giấy in nằm trên phản, ván in nằm úp lên chồng giấy. Thông thường khi in tranh, ván in nằm ngửa, chồng giấy ở bên cạnh, người thợ in (thường đàn bà) dùng chổi xoa mực xong đặt úp một tờ giấy lên rồi lấy xơ mướp rà đều khắp và cuối cùng bóc tờ giấy vừa in ra.

Chúng tôi nghĩ, họa sĩ vẽ người theo khuynh hướng tượng trưng, không tả chân đúng diện mạo của đối tượng. Dù vậy, hai vị ở hình thứ 1 và 3 trên đều là người thuận tay trái. Rất nhiều người, cả lớn lẫn bé, vừa nam vừa nữ trong *KTDN* cũng thuận tay trái. Quan sát thực tế tại chỗ ở Hà Nội cũng như ở cả nước ta thấy hiện tượng thuận tay trái không phổ biến như thấy trong *KTDN*. Phải chăng kỹ thuật khắc và in đã ảnh hưởng đến hiện tượng này? Chúng ta biết là việc vẽ, khắc, in *KTDN* không được tổ chức chu đáo, kiểm tra chặt chẽ như việc in các sách Nho/Nôm khác mà Hoàng Đạo Thúy đã mô tả (2010: 77-85).

Bốn hình trên còn cho thấy công việc trong một hiệp thợ. Vào đầu năm 1909, người trong hiệp thợ phải tự lo liệu từ A tới Z: họ xẻ gỗ, cắt ván, bào nhẵn và khắc.^(*) Nói chung, chúng tôi đoán chừng khoảng từ 30% đến 60% số người mà Oger gọi là graveur, thực sự chỉ là người chuẩn bị cho thợ khắc chính danh làm việc; phần lớn số còn lại là đàn bà lo việc in và cơm nước; số thợ khắc chính danh không nhiều. Từ đây chúng ta liên hệ tới: 1) Nhận định của Oger về những nông dân cục mịch; 2) Mỗi nghi ngờ về con số 30 graveurs mà Oger đã nói nơi tr. 13, Tập VT, rồi từ đó những người nói theo cứ nhắc lại hoài hoài.

471_3C - Người đục gỗ, Tourneur.

018_2E - Pose du sculpteur sur bois au travail.

Có dấu hỏi về hai hình 018_2E và 471_3C. Khối gỗ ở cả hai đều tròn. Chú thích chữ Pháp ở 018_2E là *Pose du sculpteur sur bois au travail*; thợ khắc đều ngồi như vậy chẳng? Chú thích chữ Nôm ở 471_3C *Người đục gỗ*, chú thích chữ Pháp ghi *Tourneur*. Chúng tôi nghĩ hình và chữ Pháp khớp nhau, có thể chẳng là *Thợ tiện đục gỗ* [trước khi lắp khối gỗ vào bàn tiện]; như vậy không thuộc loại chúng tôi đang quan tâm.

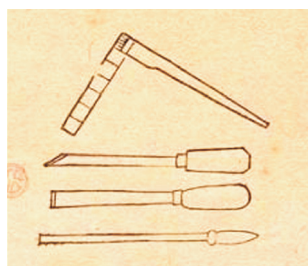
Về đồ nghề của thợ khắc, chúng tôi thấy các hình sau:

012_2C - *Équerre et gouges du sculpteur sur bois*;

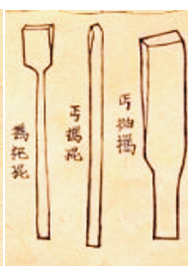
176_3C - *Cái dùi đục, cái đục con, đục rĩa con - Instruments du graveur sur bois*;

190_1C - *Cái rĩa, dao trở - Outils du graveur*;

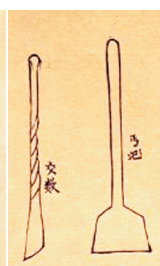
674_0C - *Ổng để đồ chạm - Boîte à outils du graveur*.

012_2C

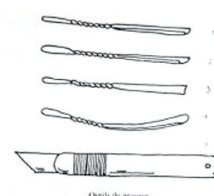
176_3C

190_1C

674_0C

Đồ nghề của thợ khắc tranh ngày nay (Bùi Văn Vượng 1999: 54)

* Theo bác Phan Văn Hà, hồi những năm 1950, ván khắc do người bên Gia Lâm làm sẵn và đem sang bán cho thợ khắc [như bác] ở Hà Nội.

Ngoài 8 hình trực tiếp về thợ khắc ván in và đồ nghề của họ, chúng tôi còn thấy các hình sau liên quan đến họ:

Các hình về việc in mộc bản:

037_3C - In sách. Bước 1. Chằm chốt;

273_2D - In sách. Bước 2. Quết mực ván in;

668_0B - In sách. Bước 3. Đặt giấy [về bước này, còn hình 002_2C - In sách. Bước 2. Đặt giấy vẽ trùng và ghi sai là bước 2];

276_3B - In sách. Bước 4. Xoa giấy in;

065_0C - In sách. Đập ván in;

186_1D - In tranh. Uốn thử xem có khớp không;

238_0B - Thợ vẽ in bản in to;

281_2A - Sửa ván in [?].

Và còn 5 hình về đồ nghề của thợ in mộc bản:

177_3B - Chổi quết mực in;

382_3C - Chậu mực in;

236_2A - Rế rơm kê chậu mực;

391_2A - Ván để mỡ xoa bản in;

146_2A - Giá để ván in sách.

In xong phải đóng nhiều tờ thành tập, thành sách; những hình sau ghi lại những bước của khâu này:

554_0C - Xe lạt đóng sách;

688_0D - Đóng sách học;

203_1C - Bàn xén sách;

046_3A - Một tập/quyển sách hoàn chỉnh;

236_2D - Cách buộc nhiều tập của một bộ sách;

646_0B - Bó sách;

070_1B - Cửa hàng bán sách.

Tất nhiên, chúng tôi không gộp việc in những loại ấn phẩm khác (như bao hương, hình 643_0B) vào danh sách trên.

Như vậy, tổng số là 30 hình về việc khắc, in mộc bản, đóng và bán sách. Thực sự cũng khó xác định *chính xác* vì *KTDN* thiếu nhất quán khi chú thích chữ Nho/Nôm cũng như chữ Pháp. Thận trọng kết hợp giữa hình với hai loại chú thích nhưng có khi vẫn cứ phân vân. Mặt khác còn chưa thấy hình những bà *Phường đổi* chuyên quấy bồ đi bán hoặc đổi sách mới lấy sách cũ. Dù vậy tổng số hình cũng không ít! Và đó là cái quý của *KTDN*.

Sản phẩm của những thợ khắc có trong những hình trên là bộ *KTDN* chăng? Không có bằng chứng. Tuy nhiên hình 238_0B cho một khái niệm về việc in *KTDN*.

238_0B -
Thợ vẽ in bản in to

CHÚ THÍCH

- (1) Nhan đề tác phẩm này thường được dịch là “Kỹ thuật của người An Nam”. Trong những bài viết liên quan trước đây, chúng tôi dịch là “Kỹ thuật của người Nam”, nay xin sửa lại là “Kỹ thuật của dân Nam”, hy vọng vừa sát với tên nguyên bản, vừa giữ được tính lịch sử, vừa không nhục vì cam tâm dùng một tên do người nước ngoài khinh thị áp đặt cho chúng ta từ nhiều thế kỷ qua và vừa thể hiện được những thành quả mà ông cha đã giành được với bao hy sinh to lớn.
- (2) Xin xem: Cùng người viết 1) “Độc bộ sách mới in lại *Kỹ thuật của người Nam*” (tạp chí *Nghiên cứu và Phát triển*, số 2(79). 2010, tr. 83-95); 2) “Vài điều mới biết về bộ sách *Kỹ thuật của người Nam*” (tạp chí *Nghiên cứu và Phát triển*, số 5(88). 2011, tr.128-142).
- (3) Xin không đề cập một vài bài báo, phần lớn của các họa sĩ, chỉ sao chép ngẫu nhiên một vài hình từ *KTDN*.

- (4) Oger ghi số hình là 33 nhưng ông nhảy bỏ mất hình 22 nên thực tế chỉ có 32 hình.
- (5) Chỉ hai bản gốc ở Thư viện Quốc gia, Hà Nội (gọi tắt là bản HAN) và British Library, London (gọi tắt là bản LDN) có những trang PLANCHES này.
- (6) Xin xem chi tiết ở bài “Đọc bộ sách mới in lại...” (tạp chí đã dẫn, tr. 87-88 và chú thích 12, tr. 94).
- (7) Ở *Luận văn* (165) còn ghi rõ hơn: từ số 1 đến số 10 năm 1970.
- (8) Thông tin do Olivia Pelletier (ANOM) cung cấp ngày 13/10/2009, lấy từ hồ sơ FR ANOM 1ECOL/43.
- (9) Olivier Tessier, “Tác phẩm *Kỹ thuật của người An Nam* hay là sự mở đầu của ‘nhân học kỹ thuật’ ở Bắc Việt Nam”, tạp chí *Xưa và Nay*, 2009, số 323+324 (tháng 1), tr. 58-65.
- (10) Trong *KTDN* còn thấy ba hình ‘giã chà đôi’ nữa nhưng đều vẽ lệch pha (déphasé), như vậy mới đúng thực tế. Đó là 021_1C - Giã bánh giầy (hai người giã, 471_1B - Hàng giò chả (hai người giã giò, mỗi người giã hai tay - giã hai tay thì tự biết và điều chỉnh ngay cho lệch pha) và 453_1B - Giã đất thó (hai người giã lệch pha).
- (11) Chúng tôi nghĩ, thiếu toàn bộ fascicule 3.
- (12) Trong *KTDN* còn có một hình nữa về việc đan ghế mây 066_0B.
- (13) Sau tập I, không thấy xuất bản các tập tiếp theo.
- (14) Ở trang bìa, nội san có tên là *Tết Cả Việt Nam và lịch sử báo Xuân Nam Kỳ trong bối cảnh xã hội Việt Nam cuối thế kỷ 19 - đầu thế kỷ 20*. Trong *Cùng quý vị độc giả bốn phương* (tr. 4), Trường Đại học [Dân lập] Hồng Bàng gọi nội san này là ‘*Tết Cả Việt Nam*’ nhưng ở Mục lục (tr. 6) thấy ghi 24 mục, *Nguồn gốc bộ tư liệu* (tr. 7-23), 16 mục liên quan xa gần tới Tết như *Ý nghĩa chữ Tết* (tr. 25-30), *Từ tôn giáo cổ truyền* (tr. 53-54), *Những điều cấm kỵ* (tr. 60-63) đến những mục rất xa lạ với Tết như *Lời thề* (tr. 63-64), *Trò chơi diều của người Việt Nam* (tr. 65-67), *Phương tiện thông tin đại chúng* (68-77), *Lịch sử báo Xuân Nam Kỳ* (tr. 78-83), *Đi tìm gia phả Lý Toét Xà Xệ* (tr. 84-88) rồi *Bức tranh toàn cảnh về xã hội Việt Nam* (tr. 89-101) và kết thúc với *Ăn cơm VN, lấy vợ VN* (tr. 102-103, tên mục này ở tr. 102 là *Ăn cơm Việt Nam ở nhà Tây - lấy vợ Việt Nam*).
- (15) Trang 5 *Tết Cả* có giới thiệu “*Từ điển Bách khoa Việt Nam, 12 tập, dày 700 trang/tập - 2 thứ tiếng Việt-Anh nhằm giới thiệu toàn bộ công trình ‘Kỹ thuật của người An Nam’ của H. Oger, chuẩn bị xuất bản trước năm 2005 để chào mừng 1000 năm Thăng Long*” với hình [vẽ ?] đủ 12 tập. Chúng tôi đã liên hệ nhiều lần từ năm 2011 với ông Hùng và Trường Đại học Hồng Bàng nhưng không được hồi âm. Nếu độc giả nào may mắn có cả hoặc một phần bộ *Từ điển* trên, xin vui lòng cho biết. Thành thật đa tạ.
- (16) Một vài cơ quan và cá nhân Việt, Pháp đã và đang cố tìm cách “bạch hóa” 235 trang chưa công bố của bản gốc *KTDN* được lưu giữ tại Nhật Bản (gọi là bản JPN) nhưng chưa có kết quả. Riêng chúng tôi đã liên hệ bằng e-mail, thư bảo đảm và điện thoại với Thư viện của Khánh Ưng Nghĩa Thực và trực tiếp với GSTS hiệu trưởng Atsushi Seike; chúng tôi không chỉ muốn biết về 235 trang tranh mới mà còn mong được xem hồ sơ cũ về con đường mà Khánh Ưng Nghĩa Thực có được những thứ đó “vào những năm 1950”, từ đó tìm tiếp những “di sản” của Henri Oger liên quan đến *KTDN*. Đang ngon trớn thì dừng một cái “đường dây” bị cắt đứt.
- (17) Trong *KTDN* có hình chần trâu thú thiết 249_2B.
- (18) Ở *Ký họa* (tr.24), *Luận văn* (15) và *Tết Cả* (7) NMH đều cho [*KTDN*] ‘*gồm những tư liệu thu hoạch được tại miền trung du Bắc bộ, nhất là tại Hà Nội...*’ nhưng cũng ở *Tết Cả* (1) ông lại viết ‘*...đời sống vật chất tinh thần của người đồng bằng Bắc Bộ Việt Nam...*’ Dù mâu thuẫn như vậy nhưng tất cả đều trật vì không có bằng chứng nào nói, khi làm nghĩa vụ quân sự ở Infanterie Coloniale (từ tháng 1/1908 đến giữa 1909) Oger đã ra khỏi Hà Nội.
- (19) Trong mỗi ngôn ngữ có một cách nói (diễn đạt) khác nhau, đó là mentalité du language. Các tiếng Âu Mỹ hay dùng ngôi thứ ba, cách vô nhân xưng và thể bị động. Người vô học và người có học đều dùng gần như nhau. Không hiểu vì lý do gì mà NMH đã “tặng” Oger những lời tán tụng hoa mỹ như ở tr. 168 *Ký họa* (lặp lại nguyên văn ở tr. 37 *Luận văn*), khiến ngay Oger, nếu đọc được, chắc cũng phải ngơ ngác rồi đỏ mặt xấu hổ!
- (20) Xin xem bài “Đọc bộ sách mới in lại *Kỹ thuật của người Nam*” (Tạp chí *Nghiên cứu và Phát triển*, số 2(79).2010, tr. 83-95).

TÀI LIỆU THAM KHẢO

- * *Bách khoa thư bằng tranh-Việt Nam đầu thế kỷ XX*, Tập I, Hà Nội, Viện Từ điển Bách khoa, 1985.
- ** *Niên biểu Việt Nam - Đối chiếu với năm Dương lịch và niên biểu Trung Quốc*. In lần thứ hai có bổ sung, Hà Nội, Nxb Khoa học xã hội, 1970.
- 1. Azambre, G. "Hanoi - Notes de Géographie urbaine", *Bulletin des Études Indochinoises*, 1955, Nouvelle Série, Tome XXX, No. 4, pp. 355-363, 2 cartes.
- 2. Bùi Văn Vượng. *Du papier 'Dó' aux estampes populaires*, Hanoi, Éditions Thế giới, 1999.
- 3. Dumoutier, G. *Essais sur les Tonkinois*, Hanoi-Haiphong, Imprimerie d'Extrême-Orient, 1908.
- 4. Durand, M. *Imagerie populaire vietnamienne*. Publications de l'École Française d'Extrême-Orient, Vol. 47. Paris, EFEO (Impr. nationale), 1960.
- 5. Gourou, P. *Les Paysans du Delta tonkinois - Étude de géographie humaine*, 1936; réédition. Paris - The Hague: Mouton, 1965.
- 6. Hoàng Đạo Thúy. *Hà Nội phố phường xưa*, Hà Nội, Nxb Thời đại, 2010.
- 7. Hocquard, É. *Une campagne au Tonkin*, présenté et annoté par Philippe Papin, Paris, Arléa, 1999, 684p.
- 8. Huard, P. "Le pionnier de la technologie vietnamienne: Henri Oger (1885-1936?)", BEFEO, 1970, vol. LVII, pp. 215-217.
- 9. Huard, P.; M. Durand. *Connaissance du Vietnam*, Paris, Imprimerie nationale; Hanoi, École Française d'Extrême-Orient, 1954.
- 10. Jouette, A. *Dictionnaire de l'orthographe - Toutes les pièges et difficultés de la langue française*, Paris, Éd. Fernand Nathan, 1989.
- 11. Le Failler, Ph., O. Tessier. "Làm giấy dó ở Bắc Kỳ qua cái nhìn của Henri Oger", tạp chí *Xưa và Nay*, 2009, số 336 (tháng 7), tr. 22-25.
- 12. Maybon, Ch.B. "Notes sur les travaux bibliographiques concernant l'Indo-Chine française", *Bulletin de l'École Française d'Extrême-Orient*, 1910, vol. 10, No. 2, p. 414.
- 13. My, Michel. "Le Tonkin pittoresque - Souvenirs et impressions de voyage 1921-1922", Tome Premier, *Haiphong-Hanoi, la vie indigène*. Saigon, Imprimerie J. Viêt, 1925.
- 14. Ngọc Hoa. "Nói thêm về bộ Kỹ thuật của người An Nam", tạp chí *Xưa và Nay*, 2009, số 345 (tháng 12), tr. 30-31.
- 15. Nguyễn Công Hoan. "Những mảnh ký ức Hà Nội" trong *Hà Nội - Những sắc màu văn hóa*, Hà Nội, Nxb Lao động, 2009. tr. 16-56.
- 16. Nguyễn Hiến Lê. *Hồi ký*, tập I, California, Nxb Văn nghệ, 1989.
- 17. Nguyễn Mạnh Hùng. *Ký họa Việt Nam đầu thế kỷ 20 qua tác phẩm Kỹ thuật của người Việt Nam Technique du peuple annamite của Henri Oger*, TP Hồ Chí Minh, Nxb Trẻ, 1989.
- 18. Nguyễn Mạnh Hùng. *Xã hội Việt Nam cuối thế kỷ 19 đầu thế kỷ 20 qua bộ tư liệu Kỹ thuật người An Nam của Henri Oger* (Luận văn Phó Tiến sĩ khoa học Lịch sử), Hà Nội, Bộ Giáo dục và Đào tạo - Trường Đại học Khoa học Xã hội và Nhân văn, 1996.
- 19. Nguyễn Mạnh Hùng. "Tết Cả Việt Nam từ tác phẩm bị lãng quên gần một thế kỷ 'Kỹ thuật của người An Nam' nghiên cứu về đời sống vật chất tinh thần của người đồng bằng Bắc Bộ Việt Nam với 4.577 bức ký họa - chú giải Hán Nôm vào những năm 1908-1909 của H. Oger", TP Hồ Chí Minh, Đại học [Dân lập] Hồng Bàng, [s.d.].
- 20. Nguyễn Quảng Minh, Nguyễn Mộng Hùng. "Đôi điều về minh văn trên gốm sứ - Phần I: Những điểm chung cần làm sáng tỏ", tạp chí *Nghiên cứu và Phát triển*, 2008, số 5 (70), tr. 83.
- 21. Nguyễn Quảng Minh, Nguyễn Mộng Hùng. "Đọc bộ sách mới in lại *Kỹ thuật của người Nam*", tạp chí *Nghiên cứu và Phát triển*, 2010, số 2(79), tr. 83-95.
- 22. Nguyễn Quảng Minh, H. van Putten, Nguyễn Mộng Hùng. "Vài điều mới biết về bộ sách *Kỹ thuật của người Nam*", tạp chí *Nghiên cứu và Phát triển*, 2011, số 5(88), tr. 128-142.
- 23. Nguyễn Thị Dương. *Nghiên cứu về Hải Học Đường và việc in sách ở Hải Dương đầu đời Nguyễn*, Luận án Thạc sĩ khoa học Ngữ văn, Hà Nội, Bộ Giáo dục và Đào tạo-Trung tâm Khoa học Xã hội và Nhân văn Quốc gia, 1998.
- 24. (Tiên Đàm) Nguyễn Tường Phượng. "Hà Nội, xưa và nay", *Tri Tân*, 25/7/1941, số 8, in lại trong *Tạp chí Tri Tân 1941-1946 - Những bài viết về lịch sử và văn hóa Việt Nam*. Hà Nội, Trung tâm UNESCO Thông tin Tư liệu Lịch sử-Văn hóa Việt Nam, 2000.

25. Nguyễn Văn Nguyên. “Đôi điều về những dòng chữ ghi chú trong sách”. Trong *Technique du peuple annamite-Mechanics and Crafts of the Annamites-Kỹ thuật người An Nam*, réédition 2009. Hanoi, EFEO-Thư viện Khoa học Tổng hợp TP HCM-Nxb Thế giới+Cty Nhã Nam, 2009, tr. 196-198.
26. Nguyễn Văn Uẩn. *Hà Nội - Nửa đầu thế kỷ XX*, Hà Nội, Nxb Hà Nội, 2000.
27. Nguyễn Vinh Phúc. *Hà Nội - Qua những năm tháng*, Hà Nội, Nxb Thế giới, 2000.
28. Nguyễn Vinh Phúc. *Phố và đường Hà Nội*, Hà Nội, Nxb Giao thông Vận tải, 2004.
29. Nguyễn Vinh Phúc. *Hà Nội - Phong tục, Văn chương*, TP Hồ Chí Minh, Nxb Trẻ, 2010.
30. Oger, Henri. *Technique du peuple annamite - Mechanics and Crafts of the Annamites - Kỹ thuật của người An Nam*, Trois tomes, réédition 2009, (édité par Olivier Tessier et Philippe Le Failler). Hanoi, EFEO-Thư viện Khoa học Tổng hợp TP Hồ Chí Minh-Công ty Nhã Nam-Nxb Thế giới, 2009.
31. Phạm Ngọc Tuấn. “Mỹ thuật dân gian trong 650 tranh khắc gỗ vừa tìm lại được”, tập san *Khoa học xã hội*, 1978, số 4 (tháng 4), tr. 31-59.
32. Tessier, O. “Tác phẩm *Kỹ thuật của người An Nam* hay là sự mở đầu của ‘nhân học kỹ thuật’ ở Bắc Việt Nam”, tạp chí *Xưa và Nay*, 2009, số 323+324 (tháng 1), tr. 58-65.
33. Tam Hữu. “Về những người Việt tham gia thực hiện bộ *Kỹ thuật của người An Nam*”, tạp chí *Xưa và Nay*, 2009, số 344 (tháng 11), tr. 16-19.
34. Tam Hữu. “Có một ấn bản cũ *Kỹ thuật của người Nam* ở Thư viện Anh (British Library, London, Anh)”, *Tin Việt Nam*, 2011, số 321 (14 tháng 2), tr. 7-9.
35. Tô Hoài. *Chuyện cũ Hà Nội*, Hà Nội, Nxb Thời đại, 2010.
36. Vũ Bằng. *Văn hóa... “gỗ”*. Võ Văn Nhon (sưu tầm và tuyển chọn), Hà Nội. Nxb Phụ nữ, 2012.
37. Vũ Ngọc Phan. *Những năm tháng ấy (Hồi ký)*, California, Nxb Hồng Lĩnh, 1993.

TÓM TẮT

Tác phẩm *Technique du peuple annamite (Kỹ thuật của dân Nam - KTDN)* của Henri Oger được xem là một bộ sách khảo cứu bằng hình vẽ, mô tả về đời sống và sinh hoạt của người Việt ở vùng Hà Nội vào đầu thế kỷ 20. Tuy vậy tác phẩm độc đáo này lại ít được người Việt biết đến trong một thời gian dài. Mãi đến những thập niên cuối cùng của thế kỷ 20 mới lần đầu xuất hiện một số công trình sưu khảo về *KTDN* và tròn 100 năm sau khi ra đời, *KTDN* mới được in lại để giới thiệu rộng rãi cùng công chúng. Bài này điểm lại khá chi tiết những ấn phẩm chính viết về tác phẩm *KTDN* trong hơn 100 năm qua. Từ đó cho thấy, chúng ta hiện vẫn thiếu những công trình nghiên cứu tường tận về bộ *KTDN*, cả về mặt văn bản lẫn nội dung, nhất là toàn bộ các hình khắc - vốn là linh hồn của tác phẩm này.

Thực trạng này khiến chúng ta chưa thấy hết những mặt mạnh và yếu của bộ *KTDN*, công lao của những người Việt tham gia thực hiện và những đóng góp thật sự của Henri Oger, do vậy, hiển nhiên là chưa khai thác hết những giá trị phong phú của tác phẩm quý giá này.

ABSTRACT

MAJOR PUBLICATIONS WRITTEN ABOUT THE BOOK *TECHNIQUE DU PEUPLE ANNAMITE (MECHANICS AND CRAFTS OF THE ANNAMITES)* OVER THE PAST ONE HUNDRED YEARS

The book *Technique du peuple annamite (Mechanics and Crafts of the Annamites)* of Henri Oger is considered a unique research book with drawings, describing the life and activities of the Vietnamese in Hà Nội in the early 20th century. However, this unique book hasn't been known much by the Vietnamese for a long time. It was not until the last decades of the 20th century when some research works of that book sporadically appeared; and 100 years after its appearance, it was reprinted to be widely introduced to the public. The article is a fairly detailed review of major publications about that book over the past one hundred years. Then, it can be realized that there is still a shortage of thorough research works about the book, in terms of both text and content, especially all of the illustrations, which is the soul of this work.

This leads to the reality that we have not been aware of the strengths and weaknesses of that book, the merit of the Vietnamese who took part in the work, and the real contribution of Henri Oger; as a result, copious values of this masterpiece have not been thoroughly exploited.